

SANGITASARA-SAMGRAHA

OF

SRI GHANASYAMADASA

EDITED WITH AN INTRODUCTION

by

SWAMI PRAJÑÂNÂNANDA

RĀMAKRISHNA VEDĀNTA MATH

CALCUTTA

1956

[illegible][illegible]

श्रीधनश्यामदास-विरचिता

सङ्गीतसारसंग्रहः

स्वामी प्रज्ञानानन्देन

संपादितम्

श्रीरामकृष्ण वेदान्त मठ

कलकत्ता

१९५६

First published July 1956

All rights reserved

by the Ramakrishna Vedanta Math Calcutta

Published by Brahmachari Amar Chaitanya Ramakrishna Vedanta Math
19B Rājā Paṇḍita Street Calcutta-6 and Body of the book printed
by R. P. Mitra at Elm Press 63 Beadon Street Calcutta and all
other matters printed by P. C. Ray at Sri Gouranga Press Private Ltd.,
5 Chintamani Das Lane Calcutta 9

THE PUBLISHERS NOTE

For the first time the book *Sangitasāra samgraha* is brought to light. We are indebted to Śrī Haridāsa Dās, a profound Sanskrit scholar, for supplying us the MS of the book. The book has been critically edited by Swāmī Prajñānānanda, an authority on Indian music and an author of a number of research works. He has added the footnotes and a learned Introduction which we believe, will be useful to the musicologists, artists and lovers of music.

BOOKS ON MUSIC

By SWAMI PRAJÑANĀNANDA SANGIT O SAMSKRITI

A History of Indian Music

(VOL I THE VEDIC AGE)

Containing 17 illuminating chapters and three appendices, many rare plates of Ragas and Musical Instruments and Mudras, detailed Bibliography a chart of contents and index.

Demy size pages 45+376 Rs 10/-

DR SUNITI KUMAR CHATTERJI says

"I have been very much impressed by the wide extent of your reading of the history of music in various countries * * you have presented the whole thing in a most readable form. Your book is quite a successful one I should say because the subject is highly technical your way of presenting it is attractive and easy to read." (The 19th Aug 1955)

DR S. J. Registrar Calcutta University says "The book appears to be the result of your untiring search for truth from the sources themselves and their masterly exposition. Please allow me to congratulate you in the successful production of an authoritative book in support of India's claims for proving the fountain head of Music and particularly the source to the world." (The 10th Nov 1953)

SANGIT O SAMSKRITI

A History of Indian Music

(VOL II THE CLASSICAL AGE)

It contains a systematic historical evolution of Music, Musical Instruments Dances and Drama of the Classical Age from 600 B C to the 7th Century A D with numerous Plates, Charts Contents, Index and a Bibliography Demy size, pages more than 500 Rs 10/-

RAGA O RUPA

Dealing with the theory and practice of Classical Music with many rare plates of Rāgas and Rāgīnis, line drawings of 9 Rāgas by Dr Nandalāl Bose of Visvabharati, Royal size, page 63+104 Rs 8/-

THE NATION (Sunday July 3 1949) says

"In this learned discourse on the history and nature of Indian classical music the learned author has approached the problem with the thoroughness of a scientist truthfulness of a historian and the ardour and warmth of an artist * * * The book, we are sure will prove to be of immense value to advanced students of Indian music"

DHRUPADMALA

The Classical Dhrupad songs with correct notations Royal size, Rs 1/12/-

To be had of

RAMAKRISHNA VEDANTA MATH
19B, RAJA RAJKRISHNA STREET CAL-6

विषयानुक्रम

INTRODUCTION

पुटाङ्का

प्रथमोऽध्यायः

गीत-प्रकरणम्

१—५१

द्वितीयोऽध्यायः

वाद्य-प्रकरणम्

५२—६२

तृतीयोऽध्यायः

नृत्य-नाट्य-प्रकरणम्

६३—६६

चतुर्थोऽध्यायः

आङ्किकाभिनय-प्रकरणम्

७०—८०

पञ्चमोऽध्यायः

भाषादि-निरूपणम्

८१—८६

षष्ठोऽध्यायः

छन्द प्रकाश-प्रकरणम्

८७—१३६

ERRATA

137

INTRODUCTION

Sangitasāra-samgraha is one of the standard works in Sanskrit on North Indian music. The name of the book indicates 'a collection of extracts of music'. The manuscript of this book was not available so long and so it was not possible to publish it. The work was compiled in the early eighteenth century A D by Śrī Naraharī Chakravarty or Ghanasyāmadāsa of Bengal. He was a contemporary to Śrī Rādhāmohan Thākura who compiled the book *Padāmṛta-samudra* or 'the ocean of the nectar of Padāvalī'.

It may be mentioned here that there are already three works by the name of *Sangitasāra samgraha* (1) *Sangitasāra samgraha* written or compiled by King Jagajjyotirmallam of Nepal in 1617-1633 A D (Nepal Era 799), (2) Telegu *Sangitasāra samgrahamu* by Tīru venkata Kavi, and (3) *Sangitasāra-samgraha* compiled by Sir S. M. Tagore and published in Bengali in 1884 by Banga-sangita sabhā, Calcutta. But the *Sangitasāra samgraha* by Śrī Naraharī Chakravarty or Ghanasyāmadāsa is quite a new and different treatise dealing with *gita*, *āḍya*, *nṛtta*, *nāṭya*, *chchanda*, etc.

I am grateful and indebted to Śrī Haridāsa Dās, an eminent Sanskrit scholar and Vaiṣṇava devotee for supplying me the manuscript which he collected from Jājigāma in Nadia District, West Bengal. Every credit is due to him and him alone and none else for this valuable book on music seeing the light of day. An author himself and a publisher of many Sanskrit and Bengali books he first wished to publish the manuscript.

of this *Sangitasāra-samgraha* in Bengali character. But later on he very kindly entrusted me with the MS for editing and publishing it in Nāgri character so that the world at large may be benefited by the invaluable book written by a Vaiṣṇava saint. The size of the manuscript is 12" × 4" and it contains 32 leaves and 64 pages. The MS begins with the lines

श्रीकृष्णाय नम ।
 श्रीगोविन्द प्रणम्यादौ गीतज्ञ-मुखहेतवे ।
 सक्षेपादत्र वक्ष्येऽह सङ्गीतसारसमग्रम् ॥

and ends with the lines

श्रीघनश्यामदासेन कृत यत् सर्वसम्मतम् ।
 तन्निरालस्यमस्यार्थं निरत परिचिन्तय ॥

इति सङ्गीतसारसमग्र समाप्त ॥ श्रीकृष्णाय नम । श्रीचैतन्यचन्द्राय
 नम । शकाब्दा १७२५ ॥

The book was not certainly written in the Sakāvdā 1725 i.e. 1803 A.D., as the author Ghanasyāmadāsa's advent was in the early eighteenth century A.D. Most probably the lines

श्रीकृष्णचन्द्राय नम । श्रीचैतन्यचन्द्राय नम ॥ शकाब्दा १७२५ ॥
 were added by the transcriber who copied the original MS of *Sangitasāra-samgraha* nearly hundred years after Śrī Ghanasyāmadāsa. Another copied manuscript (size 9" × 4") of the *Sangitasāra-samgraha* was supplied to me from the Pāth-bādī Library, Pānīhātī near Calcutta. Its title was erroneously written as "*Natya-sāstrah*" and unfortunately the MS was incomplete and many of the readings were incorrect. The Pāth-Bādī *Pothi* contains only 5 chapters upto *Bhāsādi-nirupanam*

So I took the help of Śrī Naraharī Chakravarty's *Bhaktiratnākara*¹ in which only 820 *slokas* i.e. *slokas* 2480-3300 of 5th chapter (*pañchama taranga*) have been devoted to the theory or grammar of music. I also consulted the following books (1) *Gitachandrodaya* by Ghanasyāmadāsa (the eighth part of which contains the theory of music and it is still in the form of manuscript), (2) The music portion of *Ānandavṛndāvana-śaṅkhu* by Śrī Kavi-Karnapura, (3) The music portion of *Govinda-Līlāmṛta* by Śrī Kṛṣṇadāsa Kavirāj, (4) Pandit Śubhankara's *Sangita-Dāmodara* (copied MS supplied by Śrī Suresh Chandra Chakravarty, Sangit Sāstrī of Calcutta), Śubhankara's *Hastamuktāvalī* (published by the Music Academy, Madras), *Vāchaspatyābhīdhāna*, *Śabda Kalpadruma*, *Chchandamanjari* and other books, so as to find out the correct readings of the text of *Sangitasāra-saṃgraha* as far as possible.

Naraharī Chakravarty, says Dr Sukumār Sen in his *A History of Brajapuri Literature* (1934), was the most prolific of the Vaiṣṇava lyric poets. He used either of the names Naraharīdāsa and Ghanasyāmadāsa, in the *bhāṇitā* of his poems without any distinction. He, therefore, may be mentioned as Naraharīdāsa (11) or Ghanasyāmadāsa (11). Dr Sen also mentions that a poem of Śrī Rādhāmohana Thākura (1699 A.C.—1777 A.C.) has been quoted by Naraharī Chakravarty in his *Gitachandrodaya*, which is the same as *Padakalpataru* (68) and it is therefore apparent that Rādhāmohana was, at the latest, an older contemporary of Naraharī Chakravarty.

---

¹ This book was first published from Bahrapur Murśidabad and then from Goudiya Math Calcutta with Bengali translation in 1940.

It is said that sometimes Naraharidāsa was engaged as a cook in the temple of Śrī Rādhāgovindajī at Vṛindāvan and so he was then known as Rasuā Naraharī amongst the Vaisnava community. Naraharidāsa gave the following account of himself at the end of his book *Bhaktiratnākara*

निज परिचय दिते लज्जा हय मने
 पूर्वावास गङ्गातीरे जाने सर्वजने ।
 विश्वनाथ चक्रवर्ती सर्वत्र विख्यात
 तार शिष्य पिता मोर विप्र जगन्नाथ ।
 ना जानि कि हेतु हल मोर दुइ नाम
 नरहरिदास आर दास घनश्याम ।

“I feel ashamed to narrate an account of my ownself. My original home was on the bank of the Ganges and it was known to all. Viṣvānāth Chakravarty was famous everywhere, and his disciple and pupil was my father Jagannāth (Chakravarty), a Brahmin. I do not know why I was given two names, Naraharidāsa and Ganasyāmadāsa.”

Naraharī's original home was at Sāiyadāvād on the east bank of the Ganges. It was included within the boundary of the Rādadēsa in West Bengal. He wrote many authentic books and composed hundreds of padas. His earlier books were *Śrīnīvās-charitra*, *Bhaktiratnākara* and *Narottama-vilāsa*. Besides these he compiled the voluminous books like *Goura-charitra-chintāmom*, *Gitachandrodaya*, *Chchanda-samudra*, and *Paddhati-pradīpa*. *Chchanda-samudra* was a masterpiece of Śrī Naraharī, but as the complete MS has not been traced yet, it is not possible to publish it.

Naraharidāsa was a devout student of classical music. He learned all kinds of music and specially the Dhrupada Prabandha gāna from the noted Hindu and Muhammedan Ustāds of Delhi, Mathurā and Vrindāvan of that time. Like Narottama Thākur, Narahari also tried to develop and reconstruct the Vaisnava Padagāna or Padāvalī Kirtana in the form of classical Dhrupada music. Thākur Narottama had already introduced the *vilāpāt Garānhātī* Kirtana in Dhrupada style in the Khetari Mahotsava. This was afterwards replaced by *Manoharasāhi*, *Reneti* and *Mandārini* types of Kirtana which can be compared to Kheyāl, Tappā and Thumrī types of classical music. Narahari mastered all the authentic Sanskrit musical treatises then available for theoretical and historical knowledge of Indian music. He knew fully well that the theory of music was not the prime factor yet it was essential for the correct practice and presentation of it.

He however cultured the sacred traditional music of India, which helped him to revive the taste for genuine and *sāstric* type of classical music specially among the Vaisnava musicians of Bengal.

Now what is the sacred traditional music of India? It is true that Śrī Chaitanya (1458—1533 A.D.) introduced the *Nāma Kirtana* which was developed in a new way by Thākur Narottama. Śrī Narottama introduced *Rasa* or *Līlā-Kirtana* with the application of pure type of *Ālāpa*, *Rāga*, *Tāla*, etc. He created a new sensation for music among the people of Bengal. It is said that he learned Dhrupads from the Saint musicians like Swāmī Haridāsa or Haridāsa Goswāmī and

Raghunāthdāsa Goswāmī, the direct disciple of Śrī Swarupa-Dāmodara. From *Chaitanya-charitāmṛita* of Kṛṣṇadāsa Kavīrāj we know that Swarupa Dāmodara was a personal attachee to Śrī Chaitanya, a profound Sanskrit scholar, and a great musician of his time. It is said that he mastered both the vocal music and Mṛidanga. Kṛṣṇadāsa Kavīrāj learned music first from Swarupa-Dāmodara and Rāmānanda Rāya and then from Raghunāthdāsa Goswāmī. When Narottama reached Vrindāvan together with Śrīnivāsa-Āchārya and Śyāmānanda (Kṛṣṇadāsa II) Kṛṣṇadāsa Kavīrāj was too old. It is said that Kṛṣṇadāsa Kavīrāj died in 1582 A.D. at Vrindāvan when he heard that the Vaisnava manuscripts (together with that of *Chaitanya-charitāmṛita*) were looted by the men of Veer Hīmbir of Vana-Bisnupur. These manuscripts were sent with Narottama, Śrīnivāsa and Śyāmānanda from Vrindāvan to Bengal, in 1581-1582 A.D. When Narottama and others left Vrindāvan with the manuscripts Kṛṣṇadāsa Goswāmī was alive and it is said that he was then 86 years old. Swāmī Haridāsa Goswāmī was then at Vrindāvan, being the head of his newly created *Haridāsa-Sampradāya*. Being the head of his religious institution he was known as 'Swāmī' (lord) and 'Goswāmī', which was the common title of all the venerated Vaisnavas of Vrindāvan and Mathurā. From the authentic records of the *Mohāntanāmā Poṭhi* and Grows' *History of Mathurā* (an Archaeological Report) we know that Swāmī Haridāsa was born at Haridāspur in Multan District at about 1513 A.D. and died in 1608 A.D. And so when Kṛṣṇadāsa Kavīrāj (who was born in 1496 A.D.) died in 1572 A.D., Swāmī Haridāsa

Goswāmī was nearly 69 years old ² And it was quite possible for Narottama to take lessons in Dhrupad music from Swāmī Haridāsa

The Senī style of Dhrupad, however, evolved from Mīān Tānasen and his worthy descendants Tānasen's music teacher was Swāmī Haridāsa of Vrindāvan It is said that Swāmī Haridāsa learned Dhrupad from Vaisnava saint, one Swāmī Kṛṣṇa dutta Some say that Swāmī Haridāsa's music-teacher was the renowned Vaisnava savant Kṛṣṇadāsa Kāvīraj, and not Swāmī Kṛṣṇa dutta Now who was this Kṛṣṇa-dutta We find the mention of the name of a Kṛṣṇa-dutta and not Swāmī Kṛṣṇa-dutta in Harinārāyana Dev's book *Sangit Nārāyana* which was composed in Orissa in the last quarter of the 18th century A D The name was mentioned in connection with the *Rāga Devakṛiyā* (Devagiri?) It is said that Kṛṣṇa dutta was a noted musicologist and he composed some authoritative books on music

Dr Rāghavan also mentioned about him in his learned article *Later Sangit Literature* (vide The Journal of the Music Academy, Madras, vol iv, 1932, p 74) In his article Dr Rāghavan said Of this writer (Kṛṣṇa-dutta) nothing else is known except that he is quoted as a writer on music in Nārāyana's *Sangita Nārāyana* The name of his work is not known On p 30 of *Sangita Nārāyana* he is quoted to have said that the *Rāga Devakṛiyā* was also called *Suddha-Vasanta*

‘इयमेव शुद्धवसन्त इति कृष्णदत्त’ ।

² There is a great controversy as regards the date and name of Swāmī Haridāsa They will be discussed in my forthcoming book *Pañcaval Kirtaneḥ Itihāsa* (Bengali) or A History of Pañcaval Kirtana

Now again we come across the name of Kṛṣṇadāsa who was quoted by the author of *Gītaprakāśa* (15th-16th century A D), an authoritative book produced in Orissa This Kṛṣṇadāsa was no other than Kṛṣṇadāsa Kāvīrāj of *Chaitanya-charitāmṛita* and he was contemporary to Rāmānanda Rāya, Rupa Goswāmī, Sanātana Goswāmī, Jīva Goswāmī and others Both Nabhaṇī and Lāldāsṇī mentioned of him in their *Bhaktamālas* thus

कृष्णदास नाम ह्य सोनार वैष्णव ।

* * * *

मध्ये मध्ये नियमित नृत्य गीत-वाद्य ।

करेन नितानि साधु अनुरागसिद्ध ॥

Kṛṣṇadāsa Kavīrāj's *Govinda-Līlāmṛita* also proves that he was a noted musician and a poet Kṛṣṇadutta who was quoted in Hārīnārāyaṇa Deva's *Sangita-Nārāyaṇa* was quite a different person from Kṛṣṇadāsa quoted in *Gītaprakāśa* Kṛṣṇadāsa was a composer of many songs and many of his songs were quoted in the 'Prabandhādhyāya' of *Gītaprakāśa* It is interesting to note that one of his songs was in the Mallāra-Rāga ending with the words

शृणुत कर्णकुतुकारि-कृष्णदासविरचनां गजपतिनृपहृदय" ।

Dr Rāghavan said that Kṛṣṇadāsa (1496-1582 A D) was a contemporary of Śrī Chaitanya (1458-1533 A D) Again we find the name Rāmānanda Kavī-Rāya mentioned in Kavī Nārāyaṇa's *Sangita-sarāṇī* in connection with a *Ksudragita-prabandha* in Gundakarī-Rāga, which was known as 'Chitrapada' The author of *Sangita-sarāṇī* quoted the passage from *Gītaprakāśa*

‘उदाहरण यथा गीतप्रकाशे गुण्डकरिरागेण’

etc That Chitrapada song was composed by Rāya Rāmānanda and it ended with the following lines

‘जयतु रुद्रगजेशमुदित रामानन्दकविराय-कविगीतम्’ ।

Rudra Gajapati or Pratāparudra Gajapati (1504-1532 A D) was a devoted disciple of Śrī Chaitanya Rāmānanda Rāya was a court-poet of Pratāparudra Deva He was also a disciple of Chaitanya Deva

Harī Nārāyana Deva also quoted many passages from *Gītaṭprakāśa* and it can be assumed that he knew fully well the name of Kṛṣṇadāsa quoted by the author of *Gītaṭprakāśa* But in the early 18th century he mentioned Kṛṣṇa dutta as an authority on music in his *Sāṅgīta Nārāyana* and so it is probable that Kṛṣṇa-dutta was a later musicologist than Kṛṣṇdāsa We also find in *Sāṅgīta Nārāyana* that Kṛṣṇa dutta was contemporary to Vāchaspatī, Harināyaka Surī and Poet Purushottam Mīśra or Premadāsa or Premānanda dāsa who were the authors and poets of the period 17th-18th century A D

It was a common practice with the then Sādhu communities, both Dasanāmī and Vaiṣṇava to learn classical music for devotional songs There were different Ākhdās, Mathas and Āshramas of different religious sects all over India where devotional songs played an essential part of spiritual Sādhana During the time of Śrī Chaitanya (15th-16th century A D) and onward there was a spirit of amity among the Hindus and the Muhammedans People of both the communities cultured music from teachers or Ustāds of both the sects

From the history of Indian music we know that music was also prevalent in the pre-historic India with its triad forms, *nr̥tta*, *gīta* and *vādyā*. Its genuine evidences are found in the archaeological findings of the Mohenjo-daro, Channu-daro and Harappa.

In the Vedic time music was in the form of *Sāmagāna*. Different Vedic notes (*yama*) like *prathamā*, *dvitīyā*, *trītiyā*, *chaturthā*, *mandrā*, *ātisaryā* and *krustā* were added to the Rik stanzas. The *gānas* were practised with the help of different meters like *gāyatrī*, *anuṣṭubha*, etc., registers (*sthāna*) like *mandrā*, *madhya* and *tāra*, different instruments like *Vīṇā*, *Venu* and drums. The devoted wives of the Brāhmins often played the *Pichchorā Vīṇā* and danced to the tune of *Sāmagāna*. The music evolved even to the heptatonic form in the Vedic time. But its forms were different with different clans and communities due to their adaptation of different number of notes and divergent ways of presentation. The *Puṣpasūtra*, the *Prātisākhya* of the *Sāma Veda*, and the *Nāradaśikṣā* clearly mentioned these various forms and modes which prove that music of the Vedic time was practised in pentatonic, hexatonic and heptatonic forms. And though Matanga (5th-7th century A D) said that music with four notes was not of the classical *Mārga* type 'चतुस्वरा न मार्ग' yet it was cultured with three and four notes during the time of Bharata (2nd century A D). Bharata mentioned in his *Nāṭyaśāstra* that music with four notes could be practised according to the usage of the country

‘चतुस्वरप्रयोगोऽपि देशापेक्षं प्रयुज्यते’ ।

Kallināth (1446-1465 A D) said in his commentary (1 7 4 7) that though Bharata admitted the use of four notes in Dhruvā-gānas, yet this type of Gānas was considered as an inferior one

‘चतु स्वरप्रयोगस्तु भरतेनापकृष्टध्रुवायामेवोक्त ।
त्रिस्वरादीना प्रयोगस्तु सामव्यतिरिक्तर्गादौ द्रष्टव्य ’ ।

As regards the different number of notes to be used in different Vedic recensions (*sākhā*), the *Puspaśūtra* says

एतर्भावेस्तु गायन्ति सर्वा शाखा पृथक्-पृथक् ।
पञ्चस्वेव तु गायन्ति भूयिष्ठानि स्वरेषु तु ॥
सामानि षट्सु चान्यानि सप्तसु द्वे तु कौथुमा ।
ऊनानामन्यथागीति पदानामधिकाश्च ये ॥

In the Vedic time the Sāmagānas were exclusively sung during the sacred performances of the sacrifices and rites. In the post-Vedic period i.e. in the Epic age they were sung in different sacred functions. In classical period Gāndharva music was constructed out of the Vedic music. Bharata said that the music consisting of *svara*, *tāla* and *pada* was created out of *Vinās* and different musical instruments like *tata*, *ghana*, *susira* and *ātodhya*. This kind of music was favourite to the gods and pleasing to the Gandharvas, the semi-divine beings.

‘यत्तु तन्त्रीकृत प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदाश्रयम् ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।
गान्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद् गान्धर्वमुच्यते ॥’

To make these lines explicit Bharata said

गान्धव यन्मया प्रोक्त स्वरतालपदात्मकम् ।
 पद तस्य भवेद्वस्तु स्वरतालानुभावकम् ॥
 यत्किञ्चिदरक्षकृत तत्सर्वं पदसहितम् ।
 निवद्धाञ्चानिवद्धञ्च तत्पद द्विविध स्मृतम् ॥
 अतालच सतालच द्विप्रकारच तद्ववेत् ।
 सतालच ध्रुवार्थेषु निवद्ध तच्च वै स्मृतम् ॥
 यत्तु वा करणोपेत सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
 अतालमनिवद्धच पद तु ज्ञयमेव च ॥

Nārada also explained the word Gāndharva as follows

गेति गेय विदु प्राज्ञा घेति कारुप्रवादनम् ।
 वेति बाद्यस्य सङ्गेष्य गान्धर्वस्य विरोचनम् ॥

The commentator Bhatta-Śobhākara said regarding this *śloka*

‘ग-शब्देन गान लक्ष्यते, ध-कारेण व-कारेण वैणिकस्य प्रवादनम् ।
 चातुर्येण हस्ताङ्गुलिधारण प्रवादनपदेन कथिते व-कारेण वादनं लक्षितम्’

From this explanation we know that the music Gāndharva was always a composite body of *svara*, *tāla* and *pada*

Now, what are the *svara*, *tāla* and *pada*? Bharata said regarding them

गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात् स्वरतालपदात्मकम् ।
 * * * *
 स्वराश्च श्रुतयो ग्रामो मूर्छना स्थानसयुता ।
 स्थान साधारणे चैव जातयोऽष्टादशैव च ॥
 वर्णाश्चित्त्वार एव स्युरलङ्काराश्च घातवः ।
 * * * *

आवापस्त्वथ निष्क्रामो विक्षोपश्च प्रवेशक ।
 शम्याताल सन्निपात परिवर्त सवस्तुक ॥
 मात्रा विदार्याङ्गुलया यति प्रकरण तथा ।
 गीतयोऽवयवा मार्गा पादभागा सपाणय ।
 इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधै ॥
 बज्जनानि स्वरा वर्णा सन्धयोऽथ बिभक्तय ।

* * * *

छन्दो वृत्तानि जात्यश्च नित्य पदगतात्मका ।
 गान्धर्वसम्रहो ह्येष विस्तर मे निबोधत ॥

—नाट्यशास्त्र २८।१२-१८

That is, the materials of *svara*, *tāla* and *pada* with which the Gāndharva was constructed were

1	Svara	Svara, sruti, grāma, mūrchanā, shtāna, sādharana, eighteen jātis, four varnas, alamkāra, dhātu and gīta
2	Tāla	Āvāpa, nīskrāma, viksepa, prave-saka, samyā, tāla, sannipāta, parivarta, vastu, mātṛā, vidārī, yatī, prakarana, pādabhāga, etc twenty in number
3	Pada	Svara and vyanjana, varna, sandhi, bibhakti, ākhyāta, upa-sārga, nipāta, taddhita, chchan-da, vṛtta, jāti, etc ³

---

* These have been fully dealt in my book *Sangita O-Samskriti* (A History of Indian Music) Vol II

Bharata explained these music materials in different chapters of his Nāṭyasāstra and especially in the Chaps 28-32 The Gāndharva (*gāna*) was prevalent and practised, as is generally estimated, probably from 600 B C to 2nd-3rd century A D From the writings of Śrāṅgdev (early 13th century) and the commentator Kallināth (1446-1465 A D) we know that the Gāndharva was known as the Marga

‘गान्धर्वं मार्गं । * * अनादिसम्प्रदायमित्यनेन गान्धर्वस्य वेदवदपौरुषेयत्वमिति सूचितं भवति ।’

(Vide *Sangita-Ratnākara*, IV Pravandha-Adhyāva)

The Mārga music was sacred and holy Moreover Kallināth said that the range of music from the Jātirāga to the Antarabhāsā-rāga was known as the Gāndharva

‘स्वरगतरागविवेकयोर्जात्याद्यन्तरभाषान्तं यदुक्तं तद् गान्धर्वमित्यर्थः ।’

Simhabhūpāla also mentioned

गान्धर्वं जाति-ग्रामरागादि पूर्वमुक्तम् ।

In the great epics like Rāmāyana, Mahābhārata and Harivamsa we find the practice of seven kinds of pure (*śuddha*) Jātis or Jātirāga-gānas Lava and Kusa were known as the wandering Bards who sang the Mārga music (*mārga-vidhāna sampadā*) in praise of Śrī Rāmachandra (*prasasamsuh prasastavyau*) The tunes or melodies of the Jātirāgas were pleasing to all who heard them

हृदयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ।

श्रोत्राश्रयसुखं गेयं

❁

❁ ॥

The Muni Vālmiki said (IV 4 8 36)

‘जातिभि सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥

रसै शृङ्गारकरुणहासरौद्रभयाणकै ।

बीरादिभि रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ स्थान-मूर्च्छनाकोविदौ ।

भ्रातरौ स्वरसपन्नौ गान्धर्वाविवरूपिणौ ॥

* * * *

प्रशशसु प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ।’

The *kāvya* or *pāthya* i e *geya-padas* which were sung with the seven notes (*sadja*, *risabha*, etc), three registers (*mandra*, *madhya* and *tāra*), *mūrchanās*, *tānas* and *rasas* and *bhāvas* (aesthetic sentiments and moods) breathed absolutely the air and atmosphere of celestial fervour and eternal peace

The periods from 3rd to 7th century A D were an epoch making one, because during this period the Gāndharva music was gradually replaced by the formalized national and regional tunes. Matanga was a great exponent of this period. The experienced musicologists (*vāggeyakāras*) formalized many of the aboriginal and local folk tunes with the help of ten *sāstric* characteristics (*dasā lakṣaṇa*) and incorporated them under the head of classical Rāgas. They were possessed of pleasing propensities like that of the Gāndharva or Mārga music.

यत्तु वाग्गेयकारेण रचितं लक्षणान्वितम् ।

देशीरागादिषु प्रोक्तं तद्गानं जनरञ्जनम् ॥

Some of the Desî-Rāgas are Botta, Thakka, Mālava, Trivenī, Gurjarī, Kāmboja, Ābhīrī, Dākṣi-

nāṭya, Āndhrī, Gāndhārī, Kālindī, Pulindī or Pulindikā Paurālī, Sauvīrī (Srāverī ?), Drāvīdī etc Besides them some of the foreign tunes also got into the family of Indian Rāgas and they were Śaka and Śaka-misrīta, the national tune of the Scythians Pārsadeva and Śrāṅgdev mentioned many other Deśī-Rāgas like Bāṅgālī, Nisādīnī, Tumburā Gaudī, Pallavī-vibhāsā, Śaka-valīta, Śaka-tīla, Pallavī, Behārī, Todī, Turuska-Todī, Turuska-gauda, etc As regards the Deśajabhāsā-Rāgas Matanga said in his *Bṛhaddesi*

- (क) देशभाषात्र विख्याता गुजरी परमोज्ज्वला ।
 (ख) सौराष्ट्रिका तु भाषेय देशाख्या गीयते जनै ।
 (ग) देशभाषा तु देशाख्या सैन्धवी ठक्करागजा ।
 (घ) * * अम्बाहेरी प्रकीर्तिता ।
 भाषेय * * न्नित्य देशाख्या सम्प्रकीर्तिता ॥
 (ङ) * * सम्पूर्णा ह्येषा पौरालीदेशसम्भवा ।
 (च) पूर्णपञ्चमजा ह्येषा अभीरी देशसम्भवा ।
 (छ) माङ्गाली * * वैदेश सम्भवा ।
 (ज) * * दाक्षिणात्या मनोरमा ।
 विभाषेय ह्येषा त्रावणी देशसम्भवा ।
 (झ) बङ्गालदेशसम्भूता बङ्गाली दिव्यरूपिणी ।
 (ब) द्राविडविषये ह्येषा देशाख्या सुमनोहरा ।

In fact all the Bhāsā and Vibhāsā Rāgas were known as Deśī and named after the countries or aboriginal tribes Matanga said

इत्येता प्रकटा लोके भाषा बहुमता स्मृता ।
 यथा यथा प्रयुञ्जीत तस्य सा तु विवर्तिता ॥

After Matanga Pārsadev of *Sangitasamayāsāra* (about 9th-11th century A D), Nārada of *Makaranda*, Śrāṅgdev of *Ratnākara* enriched the treasure of Indian music. During Śrāṅgdev's time Northern India was under Mohammedan rule, and so architecture, sculpture, paintings and music of Northern India were influenced by the Arabs and Persians. E. B. Havell rightly said that the Islam's first footing in India, i.e. Northern India was from the seventh to the eleventh centuries. About 710 A D one Khālīf Wālid, under Muhammad ibn Kāsim who was only seventeen years old, invaded Sind, killed the Brāhman king Dāhūr, and conquered the whole of the Indus Valley from the delta of the river upto Multan. We get also ample evidences from the Annals of Rājasthān about the invasions and attacks of the Arabs and Turks under Sultān Māhmud and those of the Moghuls under Babar and his successors in Northern India. From the eleventh to the twelfth centuries A D the administration of Mahmud of Ghazni and Muhammad Ghuri, brought about a great social and cultural change in India. In the so-called Pathan and Tuko-Afghan periods Ālauddīn Khiljī (1296-1315 A D) brought a great change in the domain of Hindu India, and it was he who first conceived the conquest of the Hindu states of the Deccan which still then maintained their independence and culture.

Āmir Khusrau was the court-poet of Sultān Ālauddīn. He appreciated Indian music greatly in his Persian book *Nuh Sipiṛ*. He said "Indian music is superior to the music of any other country, and it charms not only men but beasts also." He however brought about changes in Indian music through the

mixture of Persian types with the help of the Sultān. Śrāṅgdev was then an inhabitant of Deogiri or Devagiri (modern Daulatābād) in the first half of the 13th century A D In his time there was no Mohammedan invasion in Deccan, and it was Sultān Ālāuddīn Khilījī who invaded the Deccan for the first time at the beginning of the fourteenth century A D But it is also a fact that the major part of Northern India had fallen into the hands of the Muslim invaders of India at that time The Khilījī-dynasty afforded opportunities for more cultural developments and contacts, and introduced some of the Asiatic Rāgas like Śaka, Turuska-Todī and Turuska-Gauda as found in the treatises of the eleventh to fourteenth century A D Otherwise *Sangit-samayāsāra* and *Sangit-Ratnākara* advocated fully the Rāgas of the Hindu India, though Mohammedan Era had dawned earlier on the horizon of India

A considerable change in the system and classification of Rāgas was worked out in the 16th century A D during the time of Pandit Rāmāmatya (1550 A D) of Vijayanagara This change was brought about due to the conflict of ideals and opinions of different musicologists and artists Like Rāmāmatya Pundarika-Vitthala also brought about some changes in the field of music He mentioned in his *Sadrāgachandrodaya*

‘सन्त्यस्मिन् बहुधा विरोधगतयो लक्ष्ये च लक्ष्योदिते’ ।

Pandit Somanāth (1609 A D) composed his *Rāga-uvodha* to reconcile the conflict between the practice and the science of music

रागविवोधं विदधे विरोधरोधाय लक्ष्य-लक्षणयो ।”

However, change is inevitable in everything in this world The old order changeth yielding place to new

The system of Bharata was amended during the time of Śrāṅgdev, and the system introduced by Śrāṅgdev was modified by Rāmāmatya, Pundarika, Lochana, Ahobala, Hṛdayanārāyana, Śrinivāsa, Purandaradāsa and others

In the 15th 16th century A D , there grew up some distinctive features both in the systems of North and South Indian music, and though Purandaradāsa (1484 A D) was born in the border region (in the city of Purandaragada 18 miles away from Poona) of the two systems, and tried to fuse them together after having acquired complete mastery over both systems yet they gradually became separated from each other In the 17th century A D Venkatamukhin created a new era in the history of South Indian music by introducing his seventy two Melakartās or scales But it is interesting to note that out of his seventy-two Melakartās, nineteen only survived during his life time Those nineteen Melakartās were Mukhārī Sāmavarālī, Bhupāla, Hījjujī, Vasanta, Bhairavī, Gaula, Āhīrī, Śrī, Kāmbojī Sankarābharana, Sāmanta, Desāka or Desākī, Nata, Śuddha-varālī, Pantuvarālī, Śuddha-Rāmakriyā, Singharava, and Kalyānī But still he was in favour of his 72 Melakartās, and he believed in the possibility of future creation of many new Rāgas and bringing them under the category of his 72 Melakartās In fact, Venkatamukhin believed in infinite possibilities of evolution of new modes or Rāgas He differed no doubt from Pandit Somanāth, Pundarika and Rāmāmatya regarding the *śuddha mela*, displaced notes and forms of Rāgas in many respects, but yet his system got full appreciation from the Vāggeyakāras of the South

The seventy-two Melakartās were afterwards scientifically divided into two groups, *suddha-madhyama* and *prati madhyama*, each containing thirty-six Melakartās. Again there came a considerable change in the South-Indian system during the times of Tyāgarāja, Śyāmāsāstrī, Svātī Tīruneḷ and others.

Like the Karnāṭic music, there came a change in the domain of North Indian music in the early nineteenth century. Even in the seventeenth-eighteenth century North Indian classical Rāgas preserved their old traditional forms and scales (*thātas*). But with the advent of Mahammed Rezzā (1812 A D) of Patna and Māhārāja Pratāp Singh (1779-1804 A D) of Jaipur there came a radical change in the current system of North Indian music. Their compilations *Nāgmat e-Āsāphi* and *Rādhāgovinda-Sangitasāra* brought about a new system which is prevailing even to the present times. Nothing remains unchanged amidst the change of the world, the old ones are always replaced by the new. So the present system which has been designed by the taste and temperament of the present society should be warmly welcomed and appreciated.

It has already been said that the present system of North Indian classical music has traditionally been handed down to the mediaeval period through the medium of Swāmī Haridāsa Goswāmī and his talented disciples both Hindu and Mohammedan during the reign of Emperors Akbar and Jahangeer from the 16th to the beginning of the 17th century. Gopāl Nāyaka, Baiju Baorā, Āmir Khusrau (during the reign of Ālāuddhīn Khiljī) and Rājā Mān of Gwālīor were the upholders of Indian traditional music before the advent

of Swāmi Haridāsa Goswāmi Gwālīor, Bundi, Jaunpur, Delhi, Āgrā, Mathurā, Vrindāvan, Vijayanagar and greater Bengal were the chief seats of culture of classical music Narahari-Chakravarty alias Ghanasyāmadāsa got his inspiration of classical and Śāstric music from Thākur Narottama of Khetari Narottama derived divine impetus in music from Śrī Chaitanya Swarupa-Dāmodara Kṛṣṇadāsa Kavirāj, Swāmi Hāridāsa Goswāmi, Rāya Rāmānanda, Kavi Karnapur and Raghunāthdāsa-Goswāmi (disciple of Swarupa-Dāmodara) Bengal at that time produced hundreds of scholar-musicologists and saint musicians who enriched the treasure of the culture of India

The history of Bengal reveals that from the times of the Gupta, Pāla and Sena rulers down to the twentieth century Bengal had produced works like Nāthagītikā (8th-9th century) by Goraksanāth, Chourangināth, Minanāth, and the *Charyāpadas* (950-1200 A D) by Savarī-pā, Kānu-pā, Hadī-pā, Lui-pā and others, *Dohākosa* (1100-1150 A D) by Saraha, *Gita-govinda* (12th century A D) by Kavi Jayadeva, *Kṛṣṇa-kīrtana* by Chandīdāsa (14th-15th century A D), etc *Sangita-Dāmodara* and *Hastamuktāvalī* (16th-17th century), *Rāgataranginī* and *Rāga-sangita-samgraha* by Kavi Lochana Pandit (middle of the 17th century), *Gīta-prakāśa* (first half of 16th century), *Sangita sara-samgraha* and *Sangitabhāskara* by Rājā Jagajyotimallam of Nepal (1617-1633 A D), *Sangita-Nārāyana* (1800 A D) by King Nārāyana Deva, *Sangitasaram* (1800 A D) by Poet Nārāyana, *Sangita-kāmoda*, *Sangita-kaumudī*, etc are also the products of Greater Bengal From Rūparāma's *Dharmamangala* and Kalhana's

Rājataranginī we know that classical dances were practised by the Natis and Devadāsīs (dancing girls) and they were exhibited in the temples of Bengal. It is said that the rules of *angahāras* and *hastamudrās* (hand-poses) that were applied to those dances were no other than those prescribed in Bharata's *Nāṭyaśāstra*. Dvārbhāṅgā, Mithilā, Gauda, Kāmarupa and Kalinga or Orissa were the chief seats of classical music and dances. Nepāl, Kāshmir, Gāndhāra had received the inspiration of music, musical instruments and dances of Bengal through Gauda and Magadha. The music materials of Bengal also travelled to Khāsgarh, Bhutān, Kuchi, Khotān through Nepāl and Kāshmir with the merchants, Indian travellers and Buddhist religious teachers. Naraharī Chakravarty or Ghanasyāmadāsa fully imbibed the spirit of this cultural Bengal.

The book *Sangitasāra-samgraha* is divided into six chapters and they are (1) *Gīta-prakarana*, (2) *Vādyaprakarana*, (3) *Nritya-nāṭya-prakarana*, (4) *Āngikābhīnaya-prakarana*, (5) *Bhāsādi-prakarana* and (6) *Chchanda-prakarana*. Being a devout Vaiṣṇava Naraharī made his ovation to Śrī Kṛiṣṇa saying that by the grace of Him he would describe his 'collection of the extract of music'. For the compilation of the book he took the help of the following books:

- 1 *Gīta-prakāśa* (Orissa)
- 2 *Sangitasāra* by Harinārāyana
- 3 *Pañcamasāra-samhitā* by one Nārada
- 4 *Sangita-Dāmodara* by Pandit Śubhankara
- 5 *Sangita-Pārijāta* by Pandit Ahobala
- 6 *Sangita-Kaumudī* (author unknown)
- 7 The book on music by Harināyaka Suri

- 8 *Nāṭyadarpaṇa* by Rāmachandra Suri
- 9 *Sangita Ratnamālā* by Mammatachārya
- 10 *Sangita Mukṭāvalī*
- 11 *Chchandarātnākara*
- 12 *Chchandakaustubha*
- 13 *Bāmbhusana*
- 14 *Sarasvatikanthābharana* by King Bhoja
- 15 *Vṛttaratnākara*
- 16 *Pīṅgalasūtra* by Pīṅgalāchārya
- 17 *Nāṭyasāstra* by Muṇi Bharata
- 18 *Chchandamanjari* by Gaṅgādāsa

Now, let us survey the contents of *Sangitasāra-samgraha*

CHAPTER I

Śrī Naraharī Chakravarty said

‘गीत-वादित्र-नृत्यानां त्रयं सङ्गीतमुच्यते’ ।

Sangita is the combination of vocal and instrumental music together with dancing. He quoted the definition of *sangita* from Ahobala's *Sangita-Pārijāta* and from *Sangita-Siromani*. He divided *sangita* into *mārga* and *deśī* and said by quoting Harinārayana that the *mārga* type was prevalent in the *svargaloka*. By *deśī* he did not mean the folk or regional type of music, but the classical type having ten characteristics (*daśa-lakṣmaṇa*) like *amsa*, *graha*, etc., *varṇa*, *dhātu*, *ālamkāra* and *tāna*. Śrāṅgdev also mentioned about 13 *lakṣmaṇas* adding two more characteristics *saṁnyāsa* and *vinnyāsa*. Naraharī said that the basic principle of musical sound is *nāda*. *Nāda* or subliminal causal sound is the product of *ākāśa* or ether. He quoted Āñjaneya and Kohala in this connection and said that

the causal sound was divided into *anāhata* and *āhata* (unmanifested and manifested) The *āhata* or manifested is the cause of musical sound (*svara*) The *nāda* is the source of *sruti* or seminotes or microtones *mūrchanā*, *tāla*, *grāma* and all other materials of music He admitted twenty-two microtones (*sruti*) and they originated from the wires of the *Vinās*

‘क्रमादुच्चोच्चतायुक्ता वीणादावेव लक्षिता’ ।

He followed the ancient authors and said that all the notes begun from final microtones and their respective numbers were 4, 3, 2, 4, 4, 3, 2 The *svarasthānas* or accurate bases of seven notes were on the microtones 4, 7, 9, 13, 17, 20, 22 But the *svarasthānas* of the modern system of music are on the microtones 1, 5, 8, 10, 14, 18, 21 Bharata, as has been said, determined the number of microtones of the seven notes by the help of the two same sized *Vinās*, Chala and Achala or Chala and Druva and he said that the *svarasthānas* of the notes were on 4, 7, 9, 13, 17, 20 and 22 From this we get the value of the *śuddha thāta* or standard scale This ancient method was followed by Dattila, Matanga, Kohala, Yāstika, Pārsadeva, Śrāṅgdev, Nārada of *Makaranda*, and others This ancient system devised by Bharata was prevalent upto 17th-18th century But the Eastern and Western writers and interpreters committed a mistake by placing the *svarasthānas* on the microtones 1, 5, 8, 10, 14, 18, 21 Rightly it has been said by N S Rāmachandran in his *The Rāgas of Karnātic Music* (Madras, 1938) “* * and this clearly shows the mistake committed by a host of writers including Sir William Jones, Ousley,

Paterson, Stafford, Willard, French, Carl Engel, S M Tagore, Grosset, Day, etc when they defined S to R as four srutis, R to G as three srutis and so on Mr Fox-Strangways also accepts this wrong allocation of the srutis in the face of the texts and practice and is therefore led into a series of errors ” Ksetra Mohun Goswāmī of Calcutta also adopted the incorrect method of *svarasthāna* following the writings of the Western writers (Vide his *Sangitasāra*, 2nd ed, pp 3-4)

The *sruti*-arrangements and the *svarasthānas* of both ancient and modern systems are

Śrutis	Ancient	Modern
1 Tivrā		+ Sa (4)
2 Kumudvatī	(Kākalī—N ₁)	
3 Mandā		(Komala—R ₁)
4 Chchandovatī +	Sa (4)	
5 Dayāvatī		+ R ₁ (3)
6 Rajanī		
7 Ratikā +	R ₁ (3)	(Komala—Ga)
8 Raudrī		+ Ga (2)
9 Krodhā +	Ga (2)	
10 Vajrikā		+ Ma (4)
11 Prasārini	(Antara-Ga)	
12 Priti		Tibra—Ma
13 Mārjanī +	Ma (4)	
14 Kṣiti		+ Pa (4)
15 Raktā		
16 Sandīpanī		(Komala—Dh)
17 Ālāpanī +	Pa (4)	
18 Madantī		+ Dha (3)
19 Rohinī		
20 Ramyā +	Dha (3)	(Komala—N ₁)
21 Ugrā		+ N ₁ (2)
22 Ksobhinī +	N ₁ (2)	

In Bharata's time (2nd century A D) the *meru śruti* was Ksobhinī and the note was N₁ The first four *śrutis* Tivrā, Kumudvatī, Mandā and Chchandovatī constituted the stuff of Sadja and the *śvarasthāna* of Sadja was placed on Chchandovatī In modern system of late origin the Vinkāras and instrumentalists placed the note Sadja on Tivrā, the first *śruti*, and so the ancient *śvarasthānas* have undergone a change from Sadja to Rīsabha, Rīsabha to Gāndhāra, Gāndhāra to Madhyama and so on, but the ancient intervals between the notes 4, 3, 2, 4, 4, 3, 2 have remained the same Again in Bharata's time (in *Nāṭyasāstra*) there were only two flat or chromatic (*vikṛita*) notes, and they were Antara-Gāndhāra and Kākalī Nīśāda Out of the four *śrutis* of Madhyama when Gāndhāra takes two *śrutis*, Vajrikā and Prasārīnī it is called the Antara-Gāndhāra, and similarly out of four *śrutis* of Sadja when Nīśāda takes two *śrutis* Tivrā and Kumudvatī, it is called the Kākalī-Nīśāda But in the modern system of North-Indian music flat or chromatic notes are five in number and they are placed in between the notes Sa and R₁, R₁ and Ga, Ma and Pa, Pa and Dha, and Dha and N₁

However, from the history of Indian music we find that seven *suddha* notes were used in the *gānas* of pre-Christian era In the beginning of Christian era only the two notes Gāndhāra (Antara-gāndhāra) and Nīśāda (Kākalī-nīśāda) were recognized as the displaced or flat notes (*komala śvara*) But in the 13th century A D Śṛāṅgdev mentioned 12 displaced notes with 7 placed or *suddha* = (19) notes (vide *Sangita-Ratnākara*, I 3 39-46) Again during the times of Pandit Rāmāmatya (1550 A D) and Pandit Somanāth (1609 A D) 7

displaced together with 7 placed (=14) *suddha* notes were used in the systems of Indian music. But in Venkatamukhi's *Chaturdandīprakāśikā* (1620 A D) we find only 12 notes in all i.e. 5 displaced (*komala*) and 7 placed (*suddha*) notes. Venkatamukhin said

रत्नाकरे तु नि शङ्को विकृतान् द्वादशस्वरान् ॥
 अत्रवीत्केचन पुन सप्ताहुर्विकृतिस्वरान् ।
 सर्वमेतत्समालोच्य लक्ष्यमार्गानुसारत ॥
 स्वरा पञ्चैव विकृता इति सिद्धान्तित मया ।
 ताश्च पञ्च स्वरान् सम्यग्विविच्य व्याहरामहे ॥

Narahari described *vādi*, *samvādi*, *anuvādi* and *vivādi* notes

‘ते वादि-सम्वादि-विवाद्यनुवाद्यभिधा पुन स्वराश्चतुर्विधा प्रोक्ता’ ।

As regards the ancient scale he said that only *sadja* and *madhyama* were practised in the human society and the *gāndhāra-grāma* was in the *devaloka*. But in truth, during the time of Narahari Chakravarty (early 18th century) *madhyama-grāma* was also obsolete. Narahari defined the three *grāmas* and gave their different arrangements of notes. Regarding *mūrchanā* he said

‘स्वर समूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते’ ।

That is, the *Rāgas* are determined by the *mūrchanās*. He also described the respective *mūrchanās* of the three *grāmas*.

As regards the sophisticated *Desi Rāgas* he said that the number of *Rāgas* are thirty-six. He used the terms *Rāga* and *Rāginī*. There is no doubt that the

male and female principles of the Rāgas were evolved before him. He said that the six principal Rāgas and thirty Rāginis are

- 1 Bhairava —Bhairavi, Kaisiki, Bibhāsa, Belāvali and Bāngālī
- 2 Vasanta —Andolita, Desākhyā, Lotā, Prathama manjarī and Mallārī
- 3 Mālavakausika —Gaurī, Gundakirī, Barādī, Ksamāvati, Karnātī
- 4 Śrī —Gāndhārī, Devagāndhārī, Mālavasrī, Āsāvārī and Rāmakirī
- 5 Megha —Lalitā, Mālasī, Gaurī, Nātī and Devakirī
- 6 Natanārāyana —T ā r ā m a n ī, Suddhābhārī, Kāmodī, Gurjarī and Kakubhā

The Rāga is a prime factor or a vital principle in Indian music. It forms the background of music. A Rāga is an active conscious principle that tinges the surface and at the same time depth of the mind.

It is constituted out of the collection or succession of notes and it attracts, pleases and soothes the mind of all living animals. Psyche or mind is the reservoir of impression of ~~all kind of sensations, knowledge and conceptions~~. When an object comes in contact with the psyche or mind through the gates of senses, it goes at once to the innermost part of the mind in the form of an impression (*samskāra*). The intellect or *buddhi* then intensifies, *i.e.* enlightens or animates this impression and it is then translated into a sensation of the object. Then and then only the mind is conscious of

the intrinsic value and nature of the object and this psycho-physical process is known as the knowledge of the object

The Rāga is also a psycho-material principle. It contains in it a kind of grace and sweetness (*lāvanya* and *mādhurya*). They may be called the beauty of the Rāga. As soon as we come in contact with grace and sweetness of the Rāga, they go at once to the core of the mind in a composite body in the form of impressions. The mind accepts those impressions with the help of its conscious aspect intellect or *buddhi*. Then the grace and sweetness i.e. beauty of the Rāga are translated into a pleasant and soothing sensation and become an aesthetic feeling *par excellence*.

Śrī Naraharī described also the eighteen kinds of Jātis that formed the Rāgas in the *Nāṭyasāstra*. Jātis are the causal or parent Rāgas and from them all the Grāmarāgas, Bhāsārāgas, and sophisticated Desī-Rāgas were evolved. '*Jāṭisambhūtatvāt grāmarāgāni*'

In *Bhaktiratnākara* (4th chapt.) he described the three Jātis of the Rāgas and they are heptatonic (*sampūrṇa*), hexatonic (*sādvā*) and pentatonic (*audvā*). Not only that, he said that the production or demonstration of three kinds of Rāgas produces three kinds of results. The heptatonic Rāgas are Śrī, Nata, Karnāta, Gupta-Vasanta, Śuddha-Bhairava, Bangāla, Soma, Āmra-Panchama, Kāmoda, Megha, Drāvida-Gauda, Varāṭi, Gurjarī, Todī, Mālavasree, Saindhavī, Devakrī, Rāmakrī, Prathama-Manjarī, Nātā, Velāvalī, Gaurī, etc. Again Ghantā, Nattanārāyana, Śankarā-bharana are also the heptatonic Rāgas. Kohala said that by the practice of heptatonic Rāgas one achieves

a long life, reputation, religion, health, wealth and blessedness

आयुधर्मो यश कीर्तिर्बुद्धिसौख्य-धनानि च ।

राज्याभिवृद्धिसन्तान पूर्णरागेषु जायते ॥

Narahari said that the Rāgas with six notes were called hexatonic and they are Gauda, Karnāta Gauda, Desī, Dhannāsikā, Kolāhalā, Vallālī, Desa, Sāvārī, Khambāvātī, Harsapurī, Mallārī, Humchikā, etc. These are also admitted by Harinārāyana. Harinārāyana added some more hexatonic Rāgas in his *Sangitasāra* and they are Śrīkantha, Bhaulī, Tārā, Sālaga, Gauda, Śuddhābhīrī, Madhukarī, Chchāyā, Nilotpālā. By the practice of these Rāgas one achieves prowess, beauty, grace and reputation.

The Rāgas with five notes are known as the pentatonic ones (*auduva*), and they are Madhyamādī, Mallāra, Desapāla, Mālava, Hindola, Bhairava, Nāga-dhvanī, Gondakīrī, Lalitā, Chchāyā, Todī, Velāvalī, Pratāpapūrvikā, Saindhavī, etc. Harinārāyana also mentioned the names of Turuska-Gauda, Gāndhāra, Pulinda and Megharanjaka as the pentatonic Rāgas. Kohala said that by the practice of the pentatonic Rāgas one becomes free from the attack of all kinds of disease, enemy and fear.

Harināyaka Suri said that by the combination of all these Rāgas of different notes many other Rāgas may be evolved. Some of the sweet ones among them are known as *samkīrna*.

एषामन्योऽन्यसंसर्गात् रागाणां बहुशोऽभिधा ।

तत्र केचित्तु सङ्कीर्णा कथ्यन्ते श्रुतिशोभना ॥

These *samkīrṇa* Rāgas are (1) *Pauravī* which was created out of the mixture of *Desa* and *Mallārī*, (2) *Kalyāṇī* which evolved from the combination of *Barātī*, *Nāṭa* and *Karnāṭa*, (3) *Sāranga* which was created out of the Rāgas *Todī* and *Dhannāsī*, (4) *Gaurī* which evolved from *Śrī* and *Gauda*, (5) *Natamallārīkā* which came out of the combination of *Nāṭa* and *Mallāra*, (6) *Ballavī* which was constructed out of *Desa* and *Śavarī* (*Srāverī* ?), (7) *Karnāṭīkā* which evolved from *Karnāṭa* and *Bhairava*, (8) *Sukhāvarī* was created out of *Saindhavī* and *Todī*, (9) *Āsavarī* which came out of the combination of *Mallāra*, *Saindhavī* and *Todī*, (10) *Rāmakelī* (or *Rāmakīrī*) which evolved from *Gurjarī* and *Desī*

The Vedic *gānas* were also sung and applied to both *ābhyaṇdayika* and *ābhichārīka* purposes. In classical period we find in Kavi Kālīdasa's *Meghadūta* the lines

उत्सगे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राक विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्नीराद्रा नयनसलिलै सारयित्वा कथचि—
झूयो भूय स्वयमधिकृता मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥

The commentator Mallināth said

“हे सौम्य साधो । मलिनवसने । * * उत्सङ्ग ऊरौ वीण निक्षिप्य । मम गोत्र नामाङ्कचिह्नं यस्मिंस्तन्मद्गोत्राङ्क मन्नामाङ्क यथा तथा । * * विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेय गानार्हं प्रवन्धादि । * * देवयोनित्वाद् गान्धारग्रामेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तम्—‘षड्ज-मध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवा । नतु गान्धारनामान सलभ्यो देवयोनिभिः’ इति * * ।”

We find that some of the *mūrchchānas* were used for *ābhichārīka* purposes. In Matanga's *Bṛhaddesi* (5th-7th century A D) and Śrāṅgdev's *Sangita-Ratnākara* (early 13th century) many of the hexatonic and pentatonic Rāgas are described, but they did not mention any definite application of them. Nārada of *Sangita-Makaranda* (7th-11th century?) said that the heptatonic Rāgas were practised for acquiring long life, reputation, religious life, sharp intellect, prosperity and happiness. The hexatonic ones for the purpose of achieving beauty and grace, cure of diseases, escape from fear and despair. The pentatonic ones are sung for overcoming poverty and diseases, for getting rescue from calamities etc. (Vide *Sangita-Makaranda*, Chapt. III). Nārada II said

आयुर्धर्मर्यशोबुद्धिधनधान्यफल लभेत् ।
 रागाभिवृद्धिसन्तान पूर्णरागा प्रगीयते ॥
 समाम-रूप-लाघव्यविरह गुणकीर्तनम् ।
 षाड्वेन प्रगातव्यं लक्षण गदित यथा ॥
 व्याधिनाशी शत्रुनाशी भयशोकविनाशेन ।
 व्याधिदारिद्र्यसन्तापे विषमग्रहमोचने ॥
 कामडम्बरनाशे (?) च मङ्गल विषसहते ।
 औडवेन प्रगातव्यं ग्रामशान्त्यर्थकर्माणि ॥

As regards definite time for demonstration of different Rāgas Naraharī said that the notes of the Rāgas are so arranged as to fit the temper and temperament of the different moments of twenty four hours, and the violation of this natural law brings disorder and disharmony in the minds of the artists and listeners. But

there are some exceptions to this In chorus music (*gana-sangita*), order of the king and theatrical stage strict observance of the time is not required Other wise any Rāga can be exhibited when necessary after the demonstration of the Rāga Gurjari

समयोल्लङ्घन गाने सर्वनाशकर ध्रुवम् ।
 श्रेणीवन्धे नृपाज्ञाया रङ्गभूमौ न दोषदम् ॥
 लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च वियोगत ।
 सुरसा गुजरी तेषा दोष हन्तीति कथ्यते ॥

The Rāgas Vasanta, Rāmakeli (or Rāmakiri) and Gurjari can be demonstrated all the time, there is no restriction of time regarding them

‘धसन्तो रामकेलिश्च गुजरी सुरसापि च, सर्वस्मिन् गीयते काले’ ।

Again there is relaxation after ten *dandas* at night when any kind of Rāgas can be practised

‘दशदण्डात् परे वात्रौ सवेषां गानमीरितम्’ ।

Śrī Naraharī then quoted the Rāgas and Rāginīs advocated by *Pachamasāra samhitā* by one Nārada, *Sangitamālā*(?) by Mammatachārya, *Sangita-Kaumudī* and even the Rāgas described in some of the South Indian treatises The author of *Sangita-Kaumudī* enumerated eight principal Rāgas Naraharī next described the *ganas*, *nibaddha* and *anibaddha* *Ksudragitis* were also mentioned in connection with the *Prabandha-Gānas* The *Prabandhas* were constructed out of four *dhātus* (parts or vastus), six *angas* (limbs), *padas*, *tālas*, *varnas*, *svaras*, *pāta* and *viruda*, *aksara* (letter), etc He also described the four forms of

dhruvaka, *mantha*, *prati-mantha*, *ms āruka*, *vāsaka* and others

In the Gīta chapter Śrī Naraharī added the terminologies relating to *tālas* (*tālāṅga-paribhāṣā*) There he described the *tālas* like *ādi*, *rasa*, *yati*, *suddha*, *adda*, *triputa*, *rūpaka*, *ghampaka*, *manthaka*, etc ¹ He gave detailed descriptions of different *tālas* from the slokas 257 to 294 He dealt with the *Ksudragita* which were divided into four *chitrapadā*, *chitrakalā*, *druvapadā* and *pāñchālī* They have been fully described from the slokas 301 to 303 Naraharī mentioned that according to Harināyaka *pāñchālī* was divided into *sadhruvā* and *adhruvā* Again the *gītis* were divided into *divya* and *mānusī* Kohala in his *Kauhaleya* divided the *gītis* into three heads, *sama*, *ardhasama* and *visama* Then Naraharī dealt with the problem of *laya* (p 45), *yati* (p 45), *gamaka* and their varieties (pp 46-47), *gitadosa* (p 48), *gāyaka-laksana* (p 49), *gāyaka-dosa* (p 50) and *vāggeyakāra-laksana* (p 51)

CHAPTER II

The second chapter begins with *vādyā* or drumming Śrī Naraharī said like Bharata of *Nāṭyasāstra*

तत तन्नीगत वाद्य वंशाद्य शुषिरं तथा ।

चर्मावनद्धमानद्ध घन तालादिकं मतम् ॥

As regards varieties of *Vinā* he quoted Pandit Śubhankara's *Sangita-Dāmodara* (16th-17th century

¹ It should be mentioned in this connection that Naraharī wrote a valuable chapter on *tāla* in his *Gītochāndradāya* It is interesting to note that we have been able to collect the MS and hope to publish it soon after proper editing —Editor

A D) and said they were Ālāvani, Brahma, Kinnari, Laghu kinnari, Vipanchi, Vallaki, Jesthā, Chitrā, Ghosāvati, Jayā, Hastikā, Kubjikā, Kūrma, Sārangi, Parivādini, Trisari, Satatantri, Nakula, Kamsari, Audumvari, Pināki, Nibandha, Puskala, Gadā, Rāvanahasta, Rudra and Svaramandala, Kapilāsa, Madhusyandi, Ghona, etc Then he described the method of construction of the Vīnās (p 53-54) As regards the *ānaddha* he mentioned Mardala, Muraja, Dhakkā, Pataha, Angava, Panava, Kundali, Damaru, Hudukkā, Maddu, Dindima, Upānga, Dardura, etc He said Maradala is a lost percussion instrument among all the *ānaddhas* He described the sizes and method of construction of the drums (pp 54-57) He mentioned about the *susira* instrument in detail (pp 57-59), merits and demerits of the flutes (pp 60-61) Then he described the *Ghana yantra* (pp 61-62)

CHAPTER III

The third chapter begins with dance and drama Narahari admitted in this chapter that before Muni Bharata, Brahmā or Brahmābharata wrote a *Nāṭya-veda* (*Brahmabharatam*) and the former followed the laws and principles of the later Narahari described the significance of *nāṭya*, *nritya* and *nritya* (pp 63 64) *Nritya* is divided into *mārga* and *desi* and is of twelve kinds (vide pp 65 66) He described the *tāndava* and *lāsya* *Lāsya* is again divided into *sphurita* and *yauvata* (p 67) *Nritya* is of three kinds, *visama*, *vikata* and *laghu* (p 87) Then Narahari described different types of dances like Kāstha, Jākadi, Śavara, Karanji and Mattāvali

CHAPTER IV

The fourth chapter begins with the *āngika-abhinaya*. As the plays are exhibited with gestures and postures of the limbs of the body, it is called the *āngika-abhinaya*. Narahari said that he defined the *angas*, *upāngas*, and *pratyangas* as was done before Śrāṅgdev. He quoted also *Sangita-Dāmodara* in which Śubhankara described the *angas* etc. in a different way. He quoted from *Dāmodara dhūtam*, *vidhūtam*, *kampitam*, *akampitam*, *nikunchitam*, *paravrittam*, *utksiptam*, *adhomukham*, and *lolitam*. Then he mentioned the feats of the head (*sira*), shoulder (*amsa*) and thigh (*ūru*), side of the body (*pārśa*) and the hand poses (*hastamudrā*) according to *Abhinayadarpana* by Nandikesvara and *Nātyasāstra* by Bharata. He dealt with *patāka*, *tripataka*, *ardhapatāka*, *kartarimukha*, *arālamusti*, *sikhara*, *kapittha*, *khatakamukha*, *sukatunda*, *kāṅgula*, *padmakosa*, *pallava*, *sūchimukha*, *sarṣasira*, *mrigaśirsaka*, *hamsa*, *hamsapaksa*, *bhramara*, *mukula*, *urnanābha*, *sandanā*, *tāmrachuda*. He said that the *asamyuta-hasta* are twenty-four in number.

Then he described the applications of the hands i.e. hand-poses (*hasta-prayoga*) (pp 77-82), the tricks of the waist (*kati*), *sama*, *anchita*, *kunchita*, etc (p 83), and postures of the legs (pp 82-83). He also mentioned *vāhu*, *manibandha*, *udara*, *ūru*, *janghā*, *jānu*, etc (pp 83-85). Regarding the *upāngas* Narahari described *drishti*, *sthāyi-drishti*, *smigdha*, *hrisṭā*, *dinā*, *kruddhā*, *dīptā*, *bhayānvitā*, *jugupsitā*, *vismitā*, *kānta*, *hasyā*, *karuṇā*, *raudri*, *virā*, *adbhutā*, *bhayānakā*, *bibhatsā*, *malinā*, *glānā*, etc (pp 85-90).

CHAPTER V

The fifth chapter begins with the language of the music, dance and drama. The language or *bhasā* is mainly divided into heads, Prākṛit and Sanskrit. After quoting *Sangita-Dāmodara* he said that the Prākṛit is the local and regional language, whereas the chaste and rectified divine language is Sanskrit. As for example

शृङ्गार सिङ्गारो, चन्द्र चन्दो, ब्रह्मण ब्रम्हणो, कनक कणङ्ग
वन वण, सिन्दुरं सेन्दुर, सेफालिका सेहालिका, स्वरति सुरही, लक्ष्मी
लच्छी ।

Different readings of some of them are found in the *Sangita Dāmodara*. The examples of different local or folk languages may be found in pp 92-96. The *deśi-bhāsās* are called the *apabhramsa bhāsā*.

CHAPTER VI

The sixth chapter deals with different kinds of meters. Naraharī Chakravarty was an authority in the art and science of meters. He wrote a voluminous book *Chchanda-samgraha*, the complete manuscript of which is not yet available. Śrī Haridās Dās, to whom I remain indebted for supplying me the valuable Mss. of *Sangitasāra samgraha* and the music chapter of *Gitochandrodaya* has collected the major part of *Chchanda-samgraha* and said that the domain of Sanskrit literature will be enriched when this monumental manuscript will see the light of the day.

In the sixth *chchanda'prakāśa-prakarana* Naraharī first made his obeisance to Śrī Kṛṣṇa and said that the

meter is mainly divided into two, common and Vedic—*laukika* and *vaidika*. He said that without meters *kāvya*s are meaningless and dry.

Narahari first analysed the words *guru* and *laghu* (pp 97-98). He quoted many of the authentic books like *Vāmbhūṣana*, *Sarasvatī kanthābharana*, *Vṛtta ratnākara*, *Pīṅgalasūtra*, *Sangita-Pārijāta*, *Sangita sāra*, etc. in his support. He said that according to Bhāmaha words pertaining to Devas and benediction are known as the *lipi-varna*. He described also the nature of *mātrā-vṛtta*, *vṛtta-jāti*, *pada-lakṣmana*, *yati*, *pada-vichcheda*, *sama* and *visama*, *varna-prachāra* and *varna vṛtta-bheda*, etc.

Narahari dealt with *mātrā-prastāva* (pp 105-106), *samādivṛttam* (p 107), *vṛtta* with one letter (p 107), *vṛtta* with two letters (p 107), *mudhyā* with three letters (p 107), *pratisthā* with four letters (p 108), *supratisthā* with five letters (p 108), *gāyatrī* with six letters (p 108), *usuk* with seven letters (p 109), *anustup* with eight letters (p 109), *vṛhati* with nine letters (p 110), *pankti* with ten letters (p 110), *tristup* with eleven letters (p 111), *jagatī* with twelve letters (p 113), *ati-jagatī* with thirteen letters (p 114), *sakkari* with fourteen letters (p 115), *ati sakkari* with fifteen letters (p 115), *asti* with sixteen letters (p 116), *atyasti* with seventeen letters (p 117), *dhṛiti* with eighteen letters (p 117), *atidhṛiti* with nineteen letters (p 117), *ākṛiti* with twenty letters (p 118) and *prakṛiti* with twenty-one letters (pp 119-120). He mentioned also thirteen *dandakas* (pp 120-121) and the nature of prose writing (*gadyam*).

Now, what is the standard scale or *suddha mela* or *thāta* of *Sangītasāra-samgraha*? It has already been said that this book on music was written in the early eighteenth century A D. This book was perhaps written after his *Bhaktiratnākara*, in which some of the portion of the fourth chapter has been dedicated to the theory of music. In the 16th-17th century Śubhankara wrote his *Sangīta-Dāmodara* and *Hastamuktāvalī* ². In the middle of the 17th century Kavī Lochana Pandit wrote *Rāga-Tarangīnī*, and in 1667 A D. Hṛdayanārāyana Dev compiled *Hṛdayakautuka* and *Hṛdaya-prakāśa*. Naraharī Chakravarty alias Ghanasyāmdāsa quoted many discussions from *Sangīta Dāmodara*, *Sangīta Pārijāta*, and other books. But it is mysterious that he did not quote anything from Lochana or Harinārāyana's books. The *suddha thāta* of Lochana was perhaps the *kāphī* of the present system of North-Indian music. The *suddha-gāndhāra* and *suddha-mṣāda* of Lochana are similar to *komal gāndhāra* and *komala mṣāda*. The *suddha-thāta* of Lochana was also similar to *suddha thāta Mukhārī* of Vidyāranya, Rāmāmatya and other authors of the 16th-17th century. But the *Mukhārī* of Lochana is quite different Rāga from the *Mukhārī* of the early South Indian standard scale (*suddha thāta*). However we are sure that Naraharī Chakravarty followed the system of Rāga and their forms as delineated in the *Sangīta-Dāmodara*, *Sangīta-*

---

² As regards the date of the books *Sangīta Dāmodara* and *Hastamuktāvalī* by Pandit Śubhankara there lies a controversy. The scholars are generally inclined to ascribe it between the middle of the 13th century and the middle of the 17th century A D. But I think it will be wise to fix the date between the 16th and 17th centuries A D. for many reasons.

Pārijāta and *Rāga-Tarangini* Hridayanārāyana Dev followed Pandit Lochana Therefore it will be wise to determine the forms of the Rāgas mentioned in Narahari's *Sangitasāra samgraha* by the standard scale and tonal forms as described in *Dāmodara*, *Tarangini* and *Hridaya-kautuka* of the 17-18th century A D It is also a fact that the Rāga Bhairavi as mentioned by Narahari is similar to that described by Lochana Pandit and Hridayanārāyana Dev As for example, Pandit Lochana said

शुद्धा सप्तस्वरा रम्या वादणीया प्रयत्नत ।
तेन वादनमात्रेण भैरवी जायते शुभा ॥

That is, the seven notes of Bhairava are *suddha* During Lochana's time (about 1750 A D) Bhairavi was presented with the notes displaced or *komala dharvata* in some of the South Indian schools But Pandit Lochana said it was incorrect

‘अन्ये तु भैरवीरागे धैवतं कोमल विदुः, तदशुद्धम् ।’

Śrī Narahari mentioned the name of Megha Rāga Pandit Lochana said that in Megha (Thāta-Rāga) the notes *dharvata*, *nisāda* and *madhyama* were *śuddha* and *tivra gāndhāra* In fact all the tonal forms of the Rāgas and Rāginis depicted in *Sangitasāra-samgraha* should be determined by the Kāphī Thāta of the modern North Indian classical system, because it was the standard scale or *suddha thāta* or *mela* in Narahari's time in the early eighteenth century

In conclusion, I beg to inform that this valuable book *Sangitasāra-samgraha* is being printed and pub-

lished now for the first time Gentle readers will understand that in a first printing and publication of this kind omissions and mistakes in spelling are bound to occur even with our best efforts to prevent them and we do not hesitate to apologise for them An Errata is appended herewith for their rectification as much as possible The facsimile of some of the leaves of the manuscript are also given herewith

I offer my hearty thanks to Brahmachāri Amar Chaitanya, Śrī D N Roy, Barrister-at-Law, Śrī Mīrā Mitra, Sm Bāsanti Choudhury, M A , B T , and Śrī Upendra Kumar Dutta for encouraging and helping me in editing the valuable manuscript of the book

SWĀMI PRAJÑĀNĀNANDA

RĀMAKRISHNA VEDĀNĪA MATH
19/B, Rāja Rājkrishna Street,
Calcutta 6

Dated the 1st July, 1956

श्रीश्रीगौरगदाधरौ विजयेताम

श्रीसङ्गीतसारसंग्रहः

प्रथमोऽध्याय.

—०—

गीत प्रकरणम्

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगाविन्द प्रणम्यादौ गीतज्ञ-मुखहेतवे ।

सक्षेपादत्र बक्ष्येऽहं सङ्गीतसारसंग्रहम् ॥१॥

अथ सङ्गीतोत्पत्तिमाह—

पुरा चतुर्णां वेदानां सारमाकृष्य पद्मभू ।

इदन्तु पञ्चम वेद सङ्गीताख्यमकल्पयत् ॥२॥

कस्मात् किं जातमित्याह—

ऋग्भ्य पाठग्रमभूद्गीतं सामभ्य समपद्यत ।

यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणा स्मृता ॥३॥

सम्प्रदायशुद्धिमाह—

ब्रह्मेश नन्दि-भरत दुर्गा-नारद-कोहला ।

दशास्य-वायु रम्भाद्या सङ्गीतस्य प्रचारका ॥४॥

प्राशस्त्यमाह—

श्रुतिस्मृत्यादि-साहित्य-नामाज्ञास्त्रयिदोऽपि च ॥

सङ्गीतं ये न जानन्ति-ते द्विषादौ मृगा स्मृता ॥५॥

सङ्गीतदामोदरे—

सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चित ॥६॥

प्रयोजनमाह—

त्रिवर्ग-फलदा सर्वे दान-यज्ञ-स्तवादयः ।
एक सङ्गीत-विज्ञानं चतुर्वर्गं फलप्रदम् ॥७॥

दामोदरे—

परमानन्दविवर्द्धनं, मभिमतफलदं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिं बीजं परं गीतम् ॥८॥

किंस्वरूपमेतदित्याह सङ्गीतपारिजाते—

गीतं वादित्र-नृत्यानां त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
गानस्यात्र प्रधानत्वात्तत् सङ्गीतमितीरितम् ॥९॥

शिरोमणौ—

गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
गीत-वाद्ये उभे एव सङ्गीतमिति केचन ॥
तत्तिर्यङ् नरदेवादिमनोहारिं प्रकीर्तितम् ॥१०॥ इति

दामोदरे—

गीतेन हरिणा बन्धं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
बलादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥११॥

पारिजातेऽपि—

दोलायां शायितो बालो रुदन्नास्ते यदा क्वचित् ।
तदा गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥१२॥
मृगं सोऽपि तृणाहारो विचरन्नटवी तदा ।
लुब्धकादपि सङ्गीतं श्रुत्वा प्राणान् प्रपद्यते ॥१३॥

क्रुद्धो विष वमन् सर्पं फणामान्दोलयन्मुहु ।
गान जाङ्गलिकात् श्रुत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥१४

विष्णुपुराणेऽपि—

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णारक्षा महात्मन ॥१५

तत्रापि—

देवस्य मानवो गान वाद्य नृत्य मत प्रीत ।^१
कुर्याद्विष्णो प्रसादार्थमिति शास्त्र प्रकीर्तितम् ॥१६
नाह वसामि वैकुण्ठे यागिनो हृदये न वै ।^२
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥१७

(भागवत ११।२।३९)—

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि,
गायन्नलज्जो विचरेदसङ्ग ॥१८
विष्णुनामानि पुण्यानि सुस्वरैरञ्चितानि चेत् ।
भवन्ति सामतुल्यानि कीर्तितानि मनीषिभि ॥१९

अथ सङ्गीत द्वैविध्यमाह (सङ्गीतसारे)—

मार्गं देशी-विभेदेन सङ्गीत भवति द्विधा ।
स्वर्गे मागाश्रित देश्याश्रित भूतल-रञ्जितम् ॥२०

पारिजाते—

माग-देशीयभेदेन द्वेधा सङ्गीतमुच्यते ।
वेधा मार्गाख्यसङ्गीत भरतायाव्रवीत् स्वयम् ॥२१

१ । 'नृत्यमतद्रित' वा ।

२ । 'हृदये न च' वा ।

ब्रह्मणोऽधीत्य भरत सङ्गीत मार्ग-सञ्ज्ञितम् ।
 अप्सरोभिश्च गन्धर्वै शम्भोरग्र प्रयुक्तवान् ॥२२ इति
 तद्देशीयमिति प्राहु सङ्गीत देशभेदेत ॥२३

तत्र प्रथमतोद्दिष्टत्वेन गीतस्य वक्ष्यमाणतया नाद विना तदनुप-
 पत्ते प्रथम नादमाह । तदुक्त—

न नादेन विना गीत न नादेन विना स्वर ।
 न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मक जगत् ॥२४
 न नादेन विना ज्ञान न नादेन विना शिव ।
 नादरूप पर ज्योतिर्नादरूपी स्वय हरि ॥२५

तत्र च आज्ञनेय —

नादाब्धेस्तु पर पार न जानाति सरस्वती ।
 अद्यापि मज्जनभयात्तुम्ब वहति वक्षसि ॥२६

तदुत्पत्ति प्रकारमाह—

आत्मा विवक्ष्यमाणोऽय मन प्रेरयते यत ।
 देहस्थ वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम् ॥२७

[तथाहि सङ्गीतसारे]

न-कार प्राणवायु स्याद्द्वारो हव्यवाहन ।
 ताभ्यामुत्पद्यते यस्मात् तस्मान्नादोऽयमुच्यते ॥२८
 व्यवहारे त्वसौ नाद प्रीच्यते त्रिविधो बुधै ॥
 मन्द्रो हृदिस्थित कण्ठे मध्यस्तारश्च मूधनि ।
 द्विगुण किल मानेन-पूर्वस्मादुत्तरोत्तर ॥२९

कोहलीयैतु—

आहतोऽनाहतश्चेति स नादो द्विविधो मत ।
 यत्रोभयश्च सयोग आहत स प्रकीर्तित ॥३०

आकाश-सम्भवो नादस्तथानाहत उच्यते ।

आहत नादमाकृष्य तथानाहत-सन्नकात् ॥

त नाद सप्तधाकार्षीत्तथा षड जादिभि स्वरै ॥३१॥ इति

वस्तुतस्तु (सङ्गीत-मुक्तावल्या) —

आकाशाग्नि मरुज्जातो नाभेरुर्द्ध्वं समुच्चरन् ।

मुखेऽभिव्यक्तिमायाति य स नाद प्रकीर्तित ॥३२॥

स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभय-सम्भव ।

आद्य कायभवो वीणासम्भवस्तु द्वितीयक ॥३३॥

ततीयश्चापि वशादि सम्भव स त्रिधा मत ॥३४॥ इति

अथ गीतम्—[तल्लक्षणन्त्वाचार्याणा मतभेदाद्बहुधा, तत्रापि बहुसम्मतमेवोच्यते] सङ्गीतसारे—

गीत रञ्जक धातुमातुसहितमिति ।

गीतस्यावयवो धातुरागादिर्मातुरुच्यते ॥३४॥

सङ्गीतकौमुद्या रागैर्विरचित गीतमिति ॥

गीतप्रकाशे तु रञ्जकस्वरसमूहसन्दर्भो गीतमिति ॥३५॥

वस्तुतस्तु नारदसहितायाम्—

धातु-मातु-समायुक्त गीतमित्यभिधीयते ।

तत्र नादात्मक गेय धातुरित्यभिधीयते ॥३६॥

गुणादि-धारणाद्धातुर्गीतावयव एव स ।

गुणालङ्कारवाक्येषु रञ्जनैकौजस्विता यदि ।

मातु स गदितस्तज्ज्ञैश्चानवस-प्रमोदनात् ॥३७॥

नादात्मकमिति नाद एवात्मा स्वरूप यस्य । अत्र नाद-पदे नाद-जन्माना श्रुति-स्वराणां ग्रहणम् । यदुक्त—

नादाच्च श्रुतयो जातास्ताभ्य षड् जादय स्वरा ।

तेभ्य स्युर्मूर्च्छनास्ताभ्यस्तालाख्या ग्राम-सम्भवा ॥३८॥ इति

तत्र च—

नाद-श्रुति-स्वर-ग्राम-मूर्छना-ताल-वर्णका ।
स्वरा ग्रहाशन्यासाख्या जातिश्चेति क्रमादिह ॥३९
ग्रहस्वरोऽशस्वरो न्यासस्वरश्चेति । तत्र नाद उक्त ।

अथ श्रुतय —

स नाद श्रुतयो द्वाविंशति स्यान्मास्तुहृत ।
द्वाविंशतिस्तिर्यगूर्ध्वा नाभ्यो हृदयमाश्रिता ॥४०
ता यावत्यस्तु तावत्य श्रुतय परिकीर्तिता ।
क्रमादुच्चोच्चतायुक्ता वीणादावेव लक्षिता ।
कफादि-दुष्टे कण्ठे यत्तासा व्यक्तिर्न जायते ॥४१

ताश्च—

चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारे निषादके ॥४२

किं नामिकास्ता इत्याह—

नान्दी विशाला सुमुखी विचित्रा षड्जा स्मृता ।
चित्रा घना चालनिका ऋषभे तिस्र ईरिता ॥४३
गान्धारे सरसा माला, मध्यमे मागधी शिवा ।
मातङ्गिका च मैत्रेयी चतस्र परिकीर्तिता ॥४४
बाला कला कलरवा शार्ङ्गिरव्यपि^१ पञ्चमे ।
माता^२ रसामृता चेति तिस्रो धैवत-नामनि ॥४५
निषाद-नामनि द्वे च विजया^३ मधुकर्ष्यपि ।
इति स्वराणां श्रुतयो द्वाविंशतिरुदीरिता ॥४६

१ । शार्ङ्गरव्यपि वा ।

२ । जाया वा ।

३ । मात्रा वा ।

“वराणामित्यत्र पुत्रात्राणा पिता इतिवत् जन्यजनकसम्बन्धे षष्ठी,
स्वराणां जनिका इत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वरूपं ज्ञातुमशक्यम् । तदुक्तं
(सङ्गीतदामोदरे)—

श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः ।
जलेषु चरता मार्गो मीनानां नोपलभ्यते ॥४७॥
गगने पक्षिणा यद्वत्तद्वत् स्वरगता श्रुतिः ।
श्रुतिर्नादवला प्रोक्ता तदाद्या च कला मता ॥४८॥
यथा तैलगतं सपिर्यथा काष्ठगतोऽनलः ।
ज्ञायतेऽत्रोपदेशेन यथा स्वरगता श्रुतिः ॥४९॥
वीणादेस्तु श्रुतिज्ञानं स्वरज्ञानन्तु वशजम् । इति

अपरञ्च—

समश्रुतीनामेतेषु स्वराणां यास्तु भेदिका ।
प्रयोगविधुरत्वेन ता नोक्ता श्रुतिजातयः ॥५०॥

अथ स्वरा—

स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्फुरन् हृदयरञ्जकः ।
एतेन स्वरशब्दस्य योगरूढत्वमुक्तम् ।
किंवा श्रोतुमनो यस्माद्रञ्जयन्ति ततः स्वराः ॥५१॥ इति

एतेन रूढत्वमुक्तम् ।

के ते इत्याह—

षड्जर्षोभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
ध्रुवतश्च निषादश्च स्वराः सप्तात्र कीर्तिता ॥५२॥
परिगमपञ्चनिश्चेत्येषामपराभिधा ।
ते त्रिधा स्युर्मन्द्र-मध्य-तार-भावसमाश्रिता ॥५३॥
त्रीणि स्थानानि तेषां हि हृदि मन्द्रोऽभिजायते ।
कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥५४॥

एतेषा यौगिकत्वमप्याहु, यथा—

नासा कण्ठमुस्तालु जिह्वा दन्ताश्च सस्पृशन् ।

षड्भ्य सञ्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृत ॥५५

दामोदरस्त्वन्यथाह—

वायु समूच्छितो नाभेर्नाडिग्राश्च हृदयस्य च ।

पार्श्वयोमस्तकस्यापि षण्णा षड्ज प्रजायते ॥५६ इति ।

नाभिमूलाद् यदा वायुरुत्थित कुरुते ध्वनिम् ।

वषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभ स्मृत ॥५७

नाभे समुद्गतो वायुगन्ध श्रोत्रे च चालयन् ।

सशब्द येन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥५८

मध्यमो मध्यमस्थानात् शरीरस्योपजायते ।

नाभिमूलाच्च गम्भीर किञ्चित्त्वार स्वभावत ॥५९

प्राणोऽपान समानश्चोदान व्यानौ तथैव च ।

एतेषा समवायेन जायते पञ्चम स्वर ॥६०

गत्वा नाभेरधोभाग वस्ति प्राप्योर्ध्वग पुन ।

धावन्निव च यो याति कण्ठदेश स धैवत ॥६१

षड्जादय षड्तेऽञ्च स्वरा सर्वे मनोहरा ।

निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥६२

तत्र तत्साम्य-ध्वनि कथनद्वारेण तद्रूपमाह—

मयूर षड्जमाख्याति ऋषभ वक्ति चातक ।

छात्रो गान्धारमाचष्टे क्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥६३

कोकिल पञ्चम ब्रूते भेको वदति धैवतम् ।

निषाद भाषते हस्तीत्येतद्ब्रह्मादि-सम्मतम् ॥६४

दामोदरस्तु—

मयूर-वृषभ-च्छात्र-क्रौञ्च-कोकिल-वाजिन ।

सावज्ञश्च क्रमेणाहु स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥६५ इति

किञ्च—

ते वादि सम्वादि विवाद्यनुवाद्यभिधा पुन ।
स्वराश्चतुर्विधा प्रोक्तास्तत्र वादी स कथ्यते ॥६६
प्रचुरो यो प्रयोगेषु वक्ति रागादि निश्चयम् ।
समश्रुतिश्च सम्वादी पञ्चमस्य न म क्वचित् ॥६७
ग-नी विवादिनौ स्याता रि धयोर्वापि तौ तयो ।
अनुवादी भवेच्छेष इति दन्तिल-सम्मतम् ॥६८

अस्यार्थ —य प्रयोगेषु प्रचुरो बहुल सन् रागादिनिश्चय
कथयति, बहुधा प्रोक्तोऽमुकरागोऽयमिति निणय करोति, स वादी
स्वर । पञ्चमस्य समश्रुतितुल्यश्रुतिर्यं स्वर स सवादी । क्वचित्
न म कोऽथ, मो मध्यमस्वर क्वचित् सम्वादी न भवति । गनी
गान्धारनिषादौ रिधयो ऋषभधैवतयो विवादिनौ शत्रू भवत ।
वेति पक्षान्तरे तौ ऋषभ-धैवतौ तयो गान्धार-निषादयो विवादिनौ
भवत । शेष एतेभ्योऽवशिष्टा ये स्वरास्तेऽनुवादि स्वरा भवन्ति ।

किञ्च—

वादी नृपस्तथा पात्र सम्वाद्यथ विवाद्यरि ।
अनुवादी त्वनुचरो राज्ञ पात्रस्य चेरित ॥६९
वादि-सम्वादिनोरनुवादी अनुचर इत्यथ ।

अथ ग्रामा —

ग्राम स्वराणामतिसूक्ष्मभावः, -सयोजन स्थानकुल त्रिधा स ।
षड्जस्तथा मध्यम एव भूम्या, गान्धार-नामा किल देवलोके ॥७०
दामोदरे—

षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्राम प्रचरति ध्रुवम् ॥७१

अपरञ्च—

स्वराणा सुव्यवस्थाना समूहो ग्राम इष्यते ॥७२

पारिजाते—

अथ ग्रामास्त्रय प्रोक्ता स्वर-सन्दोहरूपिण ।
षड्ज मध्यम गान्धार सज्ञाभिस्ते समन्विता ।
मूर्छनाधारभूतास्ते षड्जग्रामस्त्रिषूत्तम ॥७३

अथ ग्रामत्रय-मूर्छना आह—

सरिगामपधानिश्च मपौघनिसरीग च ।
गमपा धनिसारिश्च ग्राम त्रितय-मूर्छना ॥७४

अपरञ्च—

सप्तैव मूर्छनाश्चात्र प्रतिग्राम प्रकीर्तिता ।
आदि-द्वि-त्रि-चतु पञ्च-षट्सप्तष्वपि ता मता ॥७५

तत्प्रस्तार-क्रम —

षड्जान्निषादान्त नेस्तु धान्त धात् पान्तमिष्यते ।
पानमान्त मध्यमाद्गान्त गान्धारादृषभान्तकम् ।
ऋषभात् पान्तमित्याहु षड्जग्रामस्य मूर्छना ॥७६

तदुदाहरण—स रि ग म प ध नि च । नि स रि ग म प ध च । ध
नि स रि ग म प च । प ध नि स रि ग म च । म प ध नि स रि
ग च । ग म प ध नि स रि च । रि ग म प ध नि स च । इति
षड्जग्राममूर्छना ।

अथोच्यते सुबोधाय मध्यमग्राम-मूर्छना ।

माद्गान्त गान्धारादृषभान्तमृषभात् सान्तमिष्यते ।

सान्तान्त नेर्धैवतान्त धात् पान्त पाञ्च मान्तकम् ॥७७

एतदुदाहरण—म प ध नि स रि ग च । ग म प ध नि स रि च ।
रि ग म प ध नि स च । स रि ग म प ध नि च । नि स रि ग
म प ध च । ध नि स रि ग म प च । प ध नि स रि ग म च ।
इति मध्यमग्राममूर्छना ।

आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्छना ॥७८

तदुद्धारण—ग म प ध नि स रि च । रि ग म प ध नि स च ।
स रि ग म प ध नि च । नि स रि ग म प ध च । ध नि स रि ग
म प च । प ध नि स रि ग म च । म प ध नि स रि ग च । इति
गान्धारग्राममूर्छना ।

अथ मूर्छना —

स्वर समूर्छितो यत्र रागता प्रतिपद्यते ।

मूर्छनामिति तामाहुर्भरता ग्राम-सम्भवाम् ॥७९

अपरञ्च—

यत्र स्वरो मूर्छित एव रागता,

प्राप्तश्च तामाह मुनिश्च मूर्छनाम् ।

ग्रामोद्भवास्ता स्वरसप्त-सयुता

ग्रामत्रये स्यु पुनरेकविंशति ॥८०

सरिगमपधनीति षड्जग्रामस्य मूर्छना ।

मपधनिसरिगेति मध्यमग्राममूर्छना ।

गमपधनिसरीति गान्धारग्राममूर्छना ॥८१

अथासा नामानि—

ललिता गध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा ।

सौवीरा वर्णमध्या च षड्जमध्या च पञ्चमी ॥८२

मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।

तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेचरी वरा ॥८३

नादवती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु विश्रुता ।

एकविंशतिरित्युक्ता मूर्छनाश्चन्द्रमौलिना ॥८४

मूर्छना कलयतो मुरशत्रो-र्व शिकाध्वनि विशेषवितान ।

मूर्छना ययुरनाङ्गशरीरै-रङ्गना रतिपतेरिव सेना ॥८५

एतत्प्रयोजनमाह—

शिवाग्रे मूर्छनां कृत्वा ब्रह्महापि विमुच्यते ॥८६

अथ ताला —

मूछना एव ताला स्यु शुद्धा आरोहणाश्रिता ॥८७

दामोदरस्तु—

विस्तार्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्छनाशेष-सश्रया ।

तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत सप्तस्वर समुद्भवा ॥८८

तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटताना पृथक् पृथक् ।

भेदा बहुतरास्तषा कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥८९

ग्रामाणा मूछनानाञ्च तानाना बहवो भिदा ।

प्रकृतानुपयोगित्वादज्ञेयत्वाच्च नेरिता ॥९०

तदुक्त तानाधिकारे—

ताना पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्भवन्त्यमी ॥९१॥ इति

अथ वर्णमाह—

स्वरो गानक्रियारम्भ-प्रयुक्तो वर्ण उच्यते ।

स्थाय्यारोहावरोही च सञ्चारीति चतुर्विध ॥९२

प्रत्येक लक्षणमाह—

स्थाय स्थाय प्रयोग स्यादेकस्यैव स्वरस्य चेत् १

स्थायी वर्ण स विज्ञेय परावन्वर्थ-सज्ञकौ ॥९३

परौ आरोहिस्वरोऽवरोहिस्वरश्च तौ अन्वर्थसज्ञकौ अनुगताथना-
मानौ । अर्थस्तु आरोहतीत्यारोही, अवरोहतीत्यवरोहीत्यर्थः ।

एतत् समिश्रणाद्वर्ण सञ्चारीति निगद्यते ॥९४

एतेषा स्थाय्यारोह्यवरोहि-स्वराणाम् ।

वर्णा भवत्यलङ्कारा रचनाया विशेषतः ॥९५

तत्र च—

षड्विंशति स्थायिन स्युरारोहिणस्तु द्वादश ।
सञ्चारिणो द्वादशैव द्वादशैवारोहिण ॥९६
इति प्रसिद्धालङ्कारा द्वाष्ठाष्ट परिकीर्त्तिता ।
ग्रन्थविस्तर भीतेन मया नेह प्रकीर्त्तिता ॥९७

अलङ्कार प्रयोजनमाह—

स्वरज्ञाने दृढाभासो रक्ति-लाभश्च जायते ।
वणज्ञान-विचित्रत्वमलङ्कार प्रयोजनम् ॥९८

ग्रहस्वरमाह—

स ग्रहस्वर इत्युक्तो यो गीतादौ समपित ॥९९

अशस्वरमाह—

यो रक्तिव्यञ्जको गेये यस्य सर्वेऽनुगामिन ।
य स्वय ग्रहता यातो न्यासादीना प्रयोगत ।
यस्य सर्वत्र बाहुल्य स बाह्यशो नृपोपम ॥१००

वादी रागादि-निश्चयकर्तेति गीतप्रकाशकार । य स्वय ग्रहता
यात इत्यनेनाशस्वरस्यैव ग्रहस्वर-कारणत्वमित्यर्थ ।

अतएव माघे—

अनल्पत्वात् प्रधानत्वादशस्यैवैतरे स्वरा ।
विजिगीषो नृपतय प्रयान्ति परिचारताम ॥१०१ इति

अपरञ्च—

रागाणा जीवभूता ये प्रोक्तास्तेऽशस्वरा बुधै ॥१०२॥ इति

न्यासस्वरमाह—

न्यासस्वरस्तु स प्रोक्तो यो गीतादि-समाप्तिकृत् ॥१०३

जातिमाह—

यस्या रागजनिस्तु जातिस्ति, सा रागस्य मातापि सा ।

कुटुम्बिका विकृता द्वयोश्च मिलनात् सङ्घीर्णका च त्रिधा ॥१०४

किञ्च—

शुद्धा स्युर्जातयः सप्त ता षड्जादि स्वराभिधा ।
ता एव विकृता शेषा जाता विकृति-सङ्करात् ॥१०५॥
इति द्विधेत्यन्ये ।

तदुक्त हरिनायकेन—

शुद्धाभिर्विकृताभिश्च मिलिता जातयः पुनः ।
अष्टादश समुद्दिष्टास्ता रागाणाञ्च मातरः ॥१०६॥

इति, अयमेव पक्ष प्रधान इव प्रतिभाति, यतः प्राचीनाचार्यैरङ्गीकृतः ।
तदुक्त निबन्धान्तरे—

षड्जार्षभी च गान्धारी माध्यमी पाञ्चमी तथा ।
धवती चाथ नैषादी सप्तैता शुद्धजातयः ॥१०७॥
स्यात् षड्जकैशिकौ षड्ज-मध्यमा च ततः परम् ।
गान्धार-पञ्चम्यान्ध्री च षड्जोदीच्यवती तथा ॥१०८॥
कार्मारवी नन्दयन्ती गान्धारोदीच्यवापि च ।
मध्यमोदीच्यवा रक्तगान्धारी कैशिकीत्यपि ॥१०९॥
एवमेकादश प्रोक्ता विकृता भरतादिभिः ।
शुद्धा सिद्धा विकृतानामथ हेतून् प्रक्षमहे ॥११०॥
षड्ज-गान्धारिका-योगाज्जायते षड्जकैशिकी ॥१११॥

इत्येतद्वाहुल्यभयान्नोक्तम् ।

अथासा ग्रामसम्बन्धमाह—

षड्जार्षभी धवती च नैषादी षड्जकैशिकीत्यादि षड्जग्रामोद्भवा
सप्तजातयः । गान्धारी रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्येत्येकादश जातयो
मध्यमग्रामोद्भवाः । इत्यष्टादशः ।

श्रुतिमारभ्य जात्यन्तं मया यद्यत् समीरितम् ।

ततस्त्रीणास्वेव किञ्चिद् वृद्धैर्ज्ञेयं न चान्यतः ॥११२॥

उद्दिष्टं नष्टप्रस्तारखण्डमेहमुखन्तु यत् ।

सङ्गीतानुपयुक्तत्वान्नोक्तं तत् कौतुकं परम् ॥११३॥

अथ रागमाह—

यैस्तु चेतासि रज्यन्ते जगत्तितयवर्तिनाम् ।

ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः ॥११४॥

गोपीभिर्गीतमावद्धमेकैकं कृष्ण-सन्निधौ ।

तेन जातानि रागाणां सहस्राणि तु षोडश ॥११५॥

एषु रागेषु षट्त्रिंशद्वागा जगति विश्रुता ।

सन्ति मेरोश्चतुर्दिक्षु सर्वेतेऽपीति केचन ॥११६॥

अथ पु स्त्रीभेदेन रागानाह दामोदर—

रागा षड्वे तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव हि ।

भैरवोऽथ वसन्तश्च रागा मालवकैशिकी ॥११७॥

श्रीरागो मेघरागश्च नटनारायणस्तथा ।

एते पुमांस षड् रागा क्रमात्तद्वागिणीर्ब्रुवे ॥११८॥

भैरवी कौशिकी चैव विभाषा च वेलावली ।

वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्येह वल्लभा ॥११९॥

आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी ।

मल्लारी चेति रामिण्यो वसन्तस्य सदानुगा ॥१२०॥

गौरी गुण्डकिरी चैव वराडी च क्षमावती ।

कर्णाटी चेति रागिण्य प्रिया मालवकैशिके ॥१२१॥

गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्चासावरी ।

रामकिर्य्यपि रागिण्य श्रीरागस्य प्रिया इमा ॥१२२॥

ललिता मालसी गौरीनाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमा सुवल्लभा ॥१२३॥

तारामणि-सुधाभिरी कामोदी गुर्जरी तथा ।

कुकुभा चेति रागिण्यो नटनारायण-प्रिया ॥१२४॥

पञ्चमसारसहितायान्तु*—

मालवश्चैव मल्लार श्रारागश्च वसन्तक ।
 हिन्दोलश्चाथ कर्णाट षट्पु रागा प्रकीर्त्तिता ॥१२५
 धनासी मालसी रामकेरी च सिन्धुडा तथा ।
 आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा ॥१२६
 वेलावली च पूरवी कानडा माधवी तथा ।
 कोडी*केदारिका चैव मल्लारस्य स्त्रिया इमा ॥१२७
 वेलोयारी च गौरी च गान्धारी सुभगा तथा ।
 कौमारी चैव वैराटी*श्रीरागस्य प्रिया इमा ॥१२८
 तोडी च पञ्चमी चैव ललिता पठमञ्जरी ।
 गुजरां च विभासा च वसन्तस्य प्रिया इमा ॥१२९
 मायूरी दीपिका चैव देशकारी घ पाहडा ।*
 वराडी मारहट्टी च एता हिन्दोल-योषित ॥१३०
 नाटिका चाथ भूपाली रामकेरी गडा तथा ।
 कामोदी*चाथ कल्यानी कर्णाटस्य प्रिया इमा ॥१३१

मम्मटाचार्यकृत-सङ्गीतमालाया—

कर्णाट नाट-मल्लारा देशाख्यो मालवस्तुथा ।
 वसन्तश्चेति पु रागा रागज्ञै षट् प्रकीर्त्तिता ॥१३२

१ । अधिक पाठ भक्तिरत्नाकरे—

रागा षडथ रागिण्य षटत्रशच्चारुविग्रहा ।

शिवशक्तिमयो राग परप्रेमरसाणव ।

यस्य श्रवणमात्रेण विष्णुराद्रवितो भवेत् ॥

२ । कोडा ?

३ । कदा वा 'वैरागी' ।

४ । अथवा पाहिडा वा पाहडो ।

५ । कामोदी वा ।

चन्दनी मालवी श्रीश्च सिन्धु वेलावली तथा ।
 प्रपातनी विभाषाख्या कर्णाटस्यैव नायिका ॥१३३
 काम्योजी^१ नाटताषाख्या^२ नाटिका गुणमञ्जरी ।
 सेखरी मुखरी^३ चेति नाट-दारा प्रकीर्तिता ॥१३४
 मल्लारी ललिता चेति तथा प्राचीनमञ्जरी ।
 मधुकारी दुग्धकारी देशी मल्लार वल्लभा ॥१३५
 गुञ्जरी^४ रामकेरी च गुण्डकेरी सुवेहिका ।
 धनासी च वराडी च देशाख्यस्यैव नायिका ॥१३६
 सिरि^५ केदार सज्ञा च मेघमार्जनिका तथा ।
 कन्धुश्चिन्तामचि नवनी मालवस्यावला मता ॥१३७
 भैरवी वङ्गहारी च मेघताला सुपञ्चमी ।
 अमरा तोडिका गौडी वसन्तस्यैव नायिका ॥१३८

अचित्तु पु रागा अष्टावित्याहु । तदुक्त सङ्गीतकौमुद्याम्—
 भैरवो भूपतिश्चैव श्रीराग पठमञ्जरी ।
 वासन्तिकाश्च भूपाल सारङ्गो मालवस्तथा ।
 एते सङ्गीतशास्त्रज्ञै पुमासश्चाष्ट कीर्तिता ॥१३९
 श्रारागो देवगान्धारो भैरवी गुञ्जरी तथा ।
 नीलास्वरी वराली च मेघरञ्जी तत परम् ॥१४०
 वेलावली देशकारी वङ्गाली मालवी तथा ।
 तथा मलहरी चैव देशकारमत परम् ॥१४१
 रामक्रियस्तथा तोडी रागो देवक्रियस्तथा ।
 पठमञ्जरिका रागस्तथा कुरुजुरेव च ॥१४२

१ । काम्योजी ?

२ । नाटभाषाख्या ?

३ । मुखारी ?

४ । गुञ्जरी

५ । श्री

वसन्त-धानसी-रागौ ललितो नाट एव च ।
 काम्योजी भौलि भूपाली जाभीरी बलहसक ॥१४३
 नारायणीरितिख्यात शङ्कराभरणस्तथा ।
 हिण्डोलराग इत्येते रागात्रिशदुदीरिता ॥१४४
 चतुर्विंशति रागा ये तेषां ता स्त्रिय ईरिता ॥१४५

दाक्षिणात्य-निबन्ध रागविवेके—

भैरवश्चाथ भूपाल श्रीराग पठमञ्जरी ।
 वासन्ती मालवश्चैव वङ्गालो नाटकस्तथा ॥१४६
 एतेऽष्ट रागा कथिता पु रागा इति सूरिभि ॥१४७। इति
 रागाणां स्त्री-पु सत्व विवेचने फलमाह नागद —
 रागञ्चेदालपेरपूर्वं एतत्पत्नी तदन्तरम् ।
 अन्यपत्नी न गातव्यानुपाज्ञाया न दूषणम् ॥१४८। इति
 अतएवास्यानातिप्रयोजनत्वात् हरिनायकादिभिर्न लिखितम् । अत्र
 विरोधस्तु कल्पान्तराभिप्रायेण परिहरणीय ।

किञ्च—

देशे देशे भिन्ननाम्ना रागाणां तत्त्वनिर्णयम् ।
 कोऽपि कतु न शक्नोति निरणायि' न तन्मया ॥१४९
 अथ पूर्वोक्त-लक्षणस्य गीतस्य भेदानाह—
 अनिवद्ध निवद्धञ्च द्विधागीतमुदीरितम् ।
 आलप्तिरनिवद्ध स्याद्रागालपन-रूपिणी ॥१५०

तदुक्तम्—'आलप्तिर्वन्धहीनात्वादनिवद्धमितीरितम्' इति । रागस्य
 आलापन प्रकटीकरणम् । हरिनायकस्तु—

— — वर्णालङ्कार-सयुक्ता गमकस्थानचित्रिता ।
 (आलप्तिरुच्यते तज्ज्ञैर्भूरिभङ्गि-मनोहरा ॥१५१। इति

एतेन अतालाना सर्वेषामालापे प्रवेश । वर्णालङ्कारस्तु निरर्थक-
हुङ्कारादिशब्द सङ्गीतोक्त-सरिगमेत्यादि वर्णालङ्कारश्च ।

आलप्तेर्वहुधा भदा न प्रपञ्चभियेरिता ॥१५२

निबद्धमाह—

वद्ध धातुभिरङ्गैश्च निबद्धमभिधीयते ।

शुद्ध छायालग क्षुद्रमिति तच्च त्रिधा मतम् ॥१५३

उत निबद्धम् । तत्र शुद्धमाह—

आलापैर्धानुभिश्चाङ्गैः सयुक्त शुद्धमुच्यते ।

आलापोऽत्र मार्थक-पदरेवेति साम्प्रदायिका ॥१५४

हरिनाकस्तु—

आलापो गमकालप्तिरक्षरैर्वजिता मता ॥१५५ । इत्याह

सङ्गीतसारे तु—

शुद्ध शालग सङ्कीर्णभेदाद् गीत त्रिधा मतम् ॥

तत्र क्षुद्रगीतमेव सङ्कीर्णशब्देनोच्यते ॥१५६

तच्च स्यात्त्रिविधन्तु शुद्धकमिद छायालग क्षुद्रकमिति तेनैवोक्त-
त्वात् दामोदरोक्त कथयिष्यते ।

हरिनायकस्तु—

सज्ञात्रय निबद्धस्य प्रबन्धो वस्तु-रूपकम् ।

चतुर्भिर्धातुभिर्वद्धस्त्वङ्गैः षड्भिश्च कल्पित ।

प्रकृष्टो यश्च बन्ध स्यात् स प्रबन्धो निगद्यते ॥१५७

एतेन शुद्धगीतमेव प्रबन्ध इत्युच्यते । अथ रूपक—

त्र्यादिभिर्धातुभिश्चाङ्गैः पञ्चभिवस्तु कथ्यते ।

द्विधातुरु तथा द्वाङ्ग रूपक परिकीर्तितम् ॥१५८ । इति

अथ धातुमाह—

प्रवन्धावयवो धातु स चतुर्धा प्रकीर्तित ।

उद्ग्राहक-मेलापक-ध्रुवाभोग इति क्रमात् ॥१५९

अवयवो भागविशेष ।

उद्ग्राह प्रथमो भागस्ततो मेलापक स्मृत ।

ध्रुवत्वाच्च ध्रुव पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मत ॥१६०

प्रवन्धावयवो धातु स त्रिधेति गीतप्रकाशकारेणोक्तम् । उद्ग्राह
ध्रुवाभोगरूपेण त्रिधेति भाव । तदुक्त शिरोमणौ—

उद्ग्राह प्रथम पाद कथित पूर्वसूरिभि ।

ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो मध्य आभोगश्चान्तिम स्मृत ॥१६१

ध्रुवत्वान्तिश्चलत्वात् पुन पुनरुपादानादित्यर्थ । यत्तु हरिनायके-
नोक्त—

ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योऽन्तराभिध ।

स तु शालगमुडस्थ रूपकेष्वेव दृश्यते ।

मेलापकान्तराख्यौ तु न भवेता क्वचित् क्वचित् ॥१६२॥ इति

दामोदरेण—

उद्ग्राह प्रथम गीत्वा ध्रुव गायेतत परम् ।

ततोऽन्तराध्रुवस्तस्मादाभोग-ध्रुवको तत ॥१६३

उद्ग्राह प्रथम पाद कथित पूर्वसूरिभि ।

गीत्वा पूर्वपद न्यासो यत्र स ध्रुवको मत ।

यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरित ॥१६४

अत आभोगे कविनाम दातव्य, न तु यत्र कविनाम स आभोग

इति । तदुक्त—

‘आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च’ ॥१६५॥ ति

अथाङ्गान्याह—

प्रबन्धस्य षडङ्गानि स्वरश्च विरुद पदम् ।
 तेनक पाट-ताली च स्वरा सरिगमादय ॥१६६
 गुणोल्लेखतया यत्तद् विरुद परिकीर्तितम् ।
 ततोऽन्यवाचिक यत्तु तत् पद समुदाहृतम् ॥१६७
 तेनेति शब्दस्तेन स्यान्माङ्गलार्थेऽवधारित ।
 धा धा धुग्धुगेत्याद्या पाटा वाद्याक्षरोत्तरा ॥१६८
 आदि-यत्यादिकास्तालास्ताल स कथयिष्यते ॥१६९

दामोदरस्तु अङ्ग मध्ये पदपरित्यागेन गमकमाह । किन्तु गीत-
 गुणमध्ये गमक पूर्वाचार्यैर्लिखित । नत्वङ्गतया, तस्माद्-गमकशब्दो-
 ऽत्र पदवाचक इत्यवगोचम्^१ । सङ्गीत-पारिजाते—

पद-ताल-स्वर पाटास्तेनो विरुद-नामक ।
 इति गीते षडङ्गानि कथितानि मनीषिभि ॥१७०
 पदानि वाचका शब्दास्तालाश्चच्चत्पुटादय ।
 स्वरा षड्जादयस्ते स्यु पाटो वाद्योद्भवाक्षरम् ॥१७१
 तेन स्यान्माङ्गल शब्दो विरुद गुणनामयुक् ॥१७२ । इति

अथ जातिमाह—

जातय स्यु प्रबन्धाना पञ्चैव मुनिसम्मता ।
 मेदिनी नदिनी दीपन्यथ स्यात् पावनी तथा ॥१७३
 तारावली तथैतासा लक्षण प्रतिपाद्यते ।
 षडङ्गा मेदिनी प्रोक्ता पञ्चाङ्गा नन्दिनी तथा ॥१७४
 दीपनी चतुरङ्गा स्यात् पावनी त्र्यङ्गिका मता ।
 द्व्यङ्गा तारावली प्रोक्ता पुराणैर्गीतवेदिभि ।
 एतेनैकाङ्ग प्रबन्धो न भवतीति प्रतिपादितम् ॥१७५

पारिजाते—

प्रबन्धजातय पञ्च वृत्तन्ते ता क्रमेण च ।
षड्भिरङ्गमैदिनी स्यान्तन्दिनी पञ्चभिर्भवेत् ॥१७६
चतुर्भिर्दीपनी प्रोक्ता त्रिभिरङ्गैस्तु पावनी ।
द्वाभ्या तारावली जातिरङ्गाभ्यामुपजायते ॥१७७
भेद शुद्धप्रबन्धानाम्नामन त्यादेक एव हि ।

तत्रापि—

तालैर्नैकेन वा द्वाभ्या त्रिभिर्वा बहुभिस्तथा ।
प्रबन्धान् सुकविर्नूनं यथेच्छमुपकल्पयेत् ॥१७८

किञ्च—

बहुताला प्रबन्धास्तु रागैर्बहुभिरेव च ।
एकरागेण वा कल्प्या पाटादीना विधानतः ॥१७९
आदिमध्यान्त-विन्यासात् पाटादीना विधानतः ।
भेदा बहुतरास्तेषां कस्तान् कार्त्स्न्येन वदयति ॥१८०

तदुक्त—

न रागाणां न तालानां न वाद्यानां विशेषतः ।
नापि प्रबन्धगीतानामन्तो जगति विद्यते ॥१८१ इति ।

तत्प्रकारमाह—

अत्राभोगे कवेर्नाम तथा नायकनाम च ।
एकताली निवध्नीयादालापानन्तरे तथा ॥१८२

इदानीन्तनास्तु आलापाभोगयोरेकत्र कवि-नायकयोर्नाम कुर्वन्ति,
तत्र मूलं न पश्यामः । किञ्च—

अत्र प्रथमतस्तालो गीयते यस्तु ते नरः ।
गोतावसाने दातव्यं मानं गान-समाप्तये ॥१८३

शक्तिवर्ण्य^१-विशेषेण नामान्येषाञ्च कारयेत् ।

शक्तिविशेषो यथा—

अकारादि क्षकारान्ताक्षर-विन्यासान्मातृका-प्रबन्ध ॥१८४

किञ्च, सरिगमेत्यादि-स्वरनामाक्षर-विन्यासविशेषवशाद् वाञ्छि-
ताथ प्रकाशनेन स्वरार्थ-प्रबन्ध इति । वर्ण्यविशेषेण यथा—विष्णु-
वर्णने विष्णुप्रकाशक प्रबन्ध इति । किञ्च—

आदियत्यादिकैस्तालैर्दशभिर्नवभि पुन ।

सप्तभिर्वापि कल्प्यन्ते प्रबन्धा रागरञ्जिता ॥१८५

अत्र बाहुल्यभयादुदाहरणानि नोपन्यस्तानि ।

किञ्च—

एलाद्या दुष्करा सन्ति प्रबन्धा मुनि-भाषिता ।

तेभ्य षड्विंशति प्रोक्ता हरिनायक सूरिणा ॥१८६

कथ्यन्ते क्रमशस्ते च नाममात्रेण केवलम् ।

पञ्चतालेश्वरो वर्णस्वरश्चैवाङ्गचारिणी ॥१८७

स्वरार्थमातृका चैव तथा रागकदम्बक ।

स्वराद्यकरण वत्मन्यथ तालार्णवस्तथा ॥१८८

श्रीरङ्ग श्रीविलासश्च पञ्चभङ्गिस्तत परम् ।

पञ्चाननोमातिलकौ सिंहलीलस्तथापर ॥१८९

त्रिभङ्गिह सलीलश्च तथा हरिविलासक ।

सुदर्शन स्वराङ्ग श्रीवधनो हर्षवर्धन ॥१९०

वीर श्रीमङ्गलश्चैव लाहडी च प्रकीर्तिता ।

नवरत्नाभिध प्रोक्तस्तथा शरभलीलक ॥१९१

कण्ठाभरणनामा चेत्येते षड्विंशतिर्मता ।

चन्द्रप्रकाशकाद्याश्च विधत्ते षट् तथा परे ॥१९२

सप्रत्येते तु सुकरा कविभिर्न भवन्ति हि ।
एष ये सुकरा पञ्चषास्तानेव प्रचक्ष्महे ॥१९३

कायबाल —

एभ्योऽन्यो कायवालाख्य स एवादौ निरुच्यते ।
यतस्ताला प्रकाश्यन्ते पाटमात्रेण केवलम् ।
पदाना कल्पनाभोगे कायबाल स ईर्यते ॥२९४
उदाहरणन्तु गीतप्रकाशे मृग्यम् ।

स्वराथ,—

स्वरै पाटै पदैस्तालै रचना वाञ्छित क्रमात् ।
यस्य स्यात्तेनकैर्न्यास सावर्ण्यं स्वर उच्यते ॥१९५
स्वरादेरादि-विन्यासभेदादेश चतुर्विध ।

स्वरादिवर्णस्वर, पाटादिवर्णस्वर, पदादिवर्णस्वर, तेनादिवर्ण-
स्वरश्च—

वर्णस्वर —

यत्र स्वल्पाक्षरैरेव वाञ्छितार्थोऽभिधीयते ।
स स्वरार्थो भवेद्देष्टुः शुद्ध-मिश्र-प्रभेदतः ॥१९६
स्वराक्षरै सरिगमपधनिभिर्यथेच्छ वाञ्छितार्थोऽभिधीयते चेत्तदा
स्वरार्थ इति ।

मातृका—

एकैकमातृकावर्ण-पूर्वकाणि पदानि चेत् ।
क्रमेण यत्र गीयन्ते मातृका सा त्रिधा मता ॥१९७
दिव्या च मानुषी दिव्यमानुषी चेति तत्र तु ।
दिव्या सस्कृतया वाचा मार्गतालैश्च गीयते ॥१९८
मानुषी प्राकृतगिरा देशीतालेन निर्मिता ।
द्वयोर्मिश्रयणादुक्ता मातृका दिव्यमानुषी ॥१९९

तालैर्नैकेन रागेण बहुभिर्वा प्रयोगत ।
 सर्वमन्त्रमयी ह्येषा सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥२००॥
 मार्ग-देशीतालौ वक्ष्येते, तयोमध्ये येनकेनचिन्निमित्तेत्यथ ।

स्वल्परगकदम्ब —

अल्पो रागकदम्बोऽस्ति रागाणामेव दर्शनात् ।
 अस्य रागकदम्बस्य भाषादेनिगमो न हि ॥२०१॥
 अन्यस्तु दुष्करत्वान्न लिखित ।

तालार्णव —

तालार्णवे भूरितालो भवेत सस्कृत भाषया ।
 योगाद् गद्यस्य पद्यस्य स द्वेषा परिकीर्तित ॥२०२॥

श्रीरङ्ग —

तालै रगैश्चतुभि स्यात् श्रीरङ्गोऽन्ते पदान्वित ।
 (पदै सुप्तिङन्तैरन्त प्रान्ते घटित) ।

श्रीविलास —

स्वरान्त श्रीविलास स्यात्तालः रागैश्च पञ्चभि ॥२०३॥
 (स्वरा सरिगमाद्या अन्ते देया इत्यर्थः) ।

पञ्चभङ्गी—

तेनकान्त पञ्चभङ्गी ।

(श्रीविलास एव तेनाशब्दान्त स्याच्चेत्तदा पञ्चभङ्गी भवति) ।

पञ्चानन —

पाटै पञ्चाननोऽन्तर्ग ॥२०४॥

(अस्यैवान्ते पाटाश्चेद्दीयन्ते, तदा पञ्चानन) ।

सिहलील —

स्वरै पाटश्च विरुदैस्तेनकै यो विरच्यते ।

सिहलीलेन तालेन सिहलील स उच्यते ॥२०५

तालस्तु चूडामणौ—

सिहलीलो लघोरन्ते दत्रय परिकीर्तित ।

हसलील —

स्वनामतालको हसलीलोऽङ्घ्रि पद-पाटजौ ॥२०६

(स्वनामतालक हसलीलतालेन घटित । अङ्घ्रि पद पाटजौ कोऽर्थ ? एकमाद पदैर्निर्मित एकस्तु पाटैरित्यर्थ) ।

तालस्तु रत्नमालाया—

हसलीलो विरामान्त लघुद्वयमुदाहृतम् । इति

लाहडी—

यत्र वीररसेन स्यात् संग्राम-चरितस्तुति ।

बहुभिश्च बलैश्चैव लाहडी परिकीर्तिता ॥२०७

नात्रोक्ता दुष्करा केचित पञ्चतालेश्वरादय ।

ईषद्भेदान्नसुकरा अप्युमातिलकादय ॥२०८

अतो गीतप्रकाशकारेणोक्तमेतेषा लक्षणादिक, नात्र वर्णितमुक्त-प्रकार-निर्विशेषादिति ।

किञ्च—

सूडप्रवन्धोऽपि शुद्धगीतमध्ये बहुभिलिखित । तल्लक्षणन्तु—

ताला न वादिका यत्र पाटादिरहिता यदि ।

सूडप्रवन्ध कथित एकराग-निषेवित ॥२०९ । इति

अथ छायालगमाह—

शुद्धस्य लगतिच्छाया यत्तच्छायालग विदु ।

रञ्जक तद्भवेत्तालैर्वाद्याद्य सूडकल्पितम् ॥२१०

(वहूना तालानामेकत्र गुम्फन सूड, छाया लगतीत्यनेन शुद्धस्य यत्किञ्चिल्लक्षणेनेद भवतीत्युक्तम्) । तदुक्तम्—

उक्तानामेव भावाना छायामात्र भवेद्यदि ।

छायालग स विज्ञेयो मुनिर्भिभरतादिभि ॥२११

(अस्य सालगमिति नामान्तरमपि) ।

तदुक्त हरिनायकेन—

अथ च्छायालगो यस्तु सूड स एव सालग । इति

(अस्य तु मतभेदाद्बहुत्वम्) ।

तथा च दामोदर-पञ्चमसारसहितयो —

ध्रुवको मन्ठकश्चैव प्रतिमन्ठो नि सारक ।

वामक प्रतितालश्च तथा न्या चैकतालिका ॥२१२

यतिश्च भुमरी चेति सालगसूड ईरित ॥२१३

ध्रुवकादीना भेदमाह—

ध्रुवका षोडश प्रोक्ता मन्ठका षट् प्रकारका ।

प्रतिमन्ठश्च पञ्चैव सप्तख्याता नि सारका ॥२१४

चत्वारो वासको प्रोक्ताश्चत्वार प्रतितालका ।

एकताली च त्रिविधा चतस्रो यतयो मता ॥२१५

केऽप्याहुश्चच्चरीकाद्या सन्त्यन्ये दश सालगा ।

ऊनविंशतिरेव ते भवन्ति भुवि सालगा ॥२१६

हरिनायकेऽपि—

आद्यौ ध्रुवस्ततो मण्ठ प्रतिमण्ठक एव च ।

अड्डताल पूतीवास एकतालीत्यसौ मत ॥२१७

अयन्तु सूड प्राक्सिद्ध शार्ङ्गदेवस्य सम्मत ।

इत्यादि सालगानान्तु लोके सिद्धिर्मतो न हि ॥२१८

दुष्करत्वात्तन्न मया लक्षणैस्तैः प्रकीर्तिता ।
 प्रयुज्यते सप्रति य सूडो रम्य कवीश्वरैः ।
 स एव सप्रत्यस्माभिलिख्यते लोक-सिद्धित ॥२१९

तत्र च—

आदि-यतिर्नि सासृदवाज्ञतालस्त्रिपुटस्तथा ।
 रूपको भम्पको मण्ठ एकतालीति कीर्तिता ॥२२०
 एभिस्तु नवभिस्नालैः कथित सूड उच्यते ।
 इत्येष रञ्जक सूडो गाने वाद्ये च नर्तने ॥२२१॥ इति
 न स्यात् प्रायोदुतालोऽत्रत्याह दामोदर स्वयम् ।
 केचित् कुडक्कोपाडुौ चात्राहुस्तेन भवेदयम् ॥२२२
 अप्येकादशतालात्मा स इदानी विविच्यते ।
 प्रागादियतिर्नि सार-मण्ठादीना यथाक्रमम् ।
 गानमन्ते चैकताल्या इत्येष नियम क्वचित् ॥२२३

किञ्च—

आदितालो भवेदादावन्ते स्यादेकतालिका ।
 अन्येषा नियमाभाव एवमाहुश्च केचन ॥२२४

अथैतेषा ध्रुवमण्ठलक्षणत्वमाह—

अथैतेष्वेव तालेषु केचित्स्युर्ध्रुव लक्षणा ।
 मण्ठ लक्षणका केचित् केचिच्चोभय लक्षणा ॥२२५

तदुक्त—

ध्रवाद्यौ यति-नि सार-मण्ठान्त्यो मण्ठलक्षण ।
 (अन्त्य एकताली) ।

आदि रूपक भम्पाडु-त्रिपुटा स्युर्द्विलक्षणा ॥२२६
 (द्विलक्षणा ध्रुवलक्षणा मण्ठलक्षणाश्च) ।

कुडक्को मण्ठलक्ष्मा स्याद्विलक्ष्मोपाडुतालक ॥२२७

सारे तु—

चञ्चत्पुटश्चाचपुट सिंहविक्रीडितस्तथा ।

सिहनन्दनमुख्या ये तेऽपि स्युर्मण्डलक्षणा ॥२२८

तत्र ध्रुवलक्षणमाह—ज्ञेयं स ध्रुवलक्षणो यदि भवेदुद्ग्राह एव
ध्रुवस्तूच्च खण्डमिह द्विधातु-गदित द्विर्गेयमेवोच्चकै ।

(द्विधातु द्वयवयवम्, प्रथमखण्डापेक्षया द्वितीयखण्ड उच्चैर्गेय)
द्वित्रिमात्राधिक प्रथमखण्डसममात्रो वा—इति केचित् । उदाहरण
यथा आदितालद मल्लाररागेण—

जय जय सुन्दर नन्दतनुज दलिताञ्जननिभ जनरञ्जन आ ।

कमलदलेक्षण गोकुलवल्लभ गोपसुता धृतिभञ्जन आरे ॥

इति प्रथमखण्ड ।

यमुनापुलिन विभूषण रसमय वेणुवाद्यरत नृत्यगुरो ।

मुरहर गोवर्द्धनधर अभ्रमुपति-मदमदन तिआइ आइ आरे ॥

(इत्युच्चखण्ड । अत्र खण्डद्वयमपि द्विर्गेयम् । प्रथमखण्डापेक्षया
द्वितीयखण्ड उच्चैर्गेय) । अथ ध्रुव —

मधुरानन मानद मुदवर्द्धन मधुसूदन भवरस्य विभो ।

शरणागत-रक्षक वरकरुणामय नरहरि इति गायति आरे ॥

(ततस्त्रि आइ आइ आरे आरे इत्यादयो निरर्थका, सतालगीत-
लालित्याथ प्रयुज्यन्ते गायकै, नेद लक्षण-प्रविष्टम्) ।

केचित्तु ध्रुवलक्षणस्य चातुर्विध्यमाहुः । तदुक्त—

ध्रुव लक्ष्मा चतुर्धाय विनोदो वरदस्तथा ।

नन्दक कञ्चुकश्चेति ॥२२९

स च सङ्गीतसारे—

आलापादि-ध्रुवोऽयं मन इह करुणे गीयते कञ्चुकाख्ये,

आलापान्ते ध्रुवो यो वरद इति मतो देवतानां स्तुती स ।

उद्ग्राहादिद्विग्वण्डो यदि भवति तथालापकादि स नन्दो,
गायेत्त चोत्सवेषु स्फुटमथ कुतुके स्यादनिनोदोपि तद्वत् ॥२३०
(लक्षण-व्यतिक्रमस्तु छन्दोऽनुरोधात्) ।

अथ मण्ड-लक्षणमाह—

स स्यान्मण्डकलक्षणो यदि समाबुद्ग्राहकाभोगका
बुद्ग्राहाद्द्विगुणोऽथ सार्द्धगुणको वा स्याद् ध्रुवस्तत्र च ॥२३१
(उद्ग्राहाभोगयोरपेक्षया ध्रुवो द्विगुणमात्रावित्यथ । समौ
सममातृकौ) ।

तदुक्त हरिनायकेन—

साम्य यत्र तु मात्रायास्द्ग्राहाभोगयोरथ ॥२३२॥ इति
[उदाहरणमादितालो मल्लाररागेण]

कृष्ण कृपामय मङ्गलविग्रह विश्वभयापह देव हरे ।
गोपकुलोत्सववर्द्धन माधव गावद्धनधर ति आइ आइ आरे ॥
[इत्युद्ग्राह]

श्रीवृन्दावन भूपति आ आ ।
राधामुख सरसीरुह-मधुकर्ण नन्दतनुज रसकन्द ति आरे ॥
[इति सार्द्धैकगुणमात्रो ध्रुव]
पीताम्बर सुरवन्द्य गदाग्रज सुन्दर नटवर शीरे ।
कसरिपो मुरमर्दन माधव घनश्याम इति गायति आया रे ॥
[इत्याभोग]

एतेषा सालगादन्यत्र प्रायिकत्वमित्येके ।

तदुक्त कौमुद्या—

अमी उक्तप्रवन्धेषु बाहुल्येन स्थिता पुन ।
सालगे नियता एभिर्विना तत सम्भवो न हि ॥२३३॥ इति

[उदाहरणानि तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्यानि, मया तु प्रपञ्चभिया
नोक्तानि]

ननु—

‘उक्तो द्विखण्ड उद्ग्राह आभोगोऽपि द्विखण्डक ।

मण्डलक्ष्मानुसारेण ध्रुवके खण्डकल्पना ॥२२४

इत्युक्त्वत्वात् । उद्ग्राहाभोगयोर्द्विद्विखण्डात्मके सिद्धे उक्तोदाहरणे
कथं वहव खण्डा दृश्यन्ते ? उच्यते—उद्ग्राहादीना द्विखण्डत्वेऽपि
प्रतिखण्डमवान्तर खण्डकल्पनैरेव निर्मेयम् । अतो यावद्भि-
रवान्तर खण्डै रञ्जकता भवति, तावन्त एव खण्डा उद्ग्राहादिखण्डे
निवेशनीया । तदुक्तम्—

एकद्वित्रिचतु खण्डैस्तालेषु विविधेषु च ।

उद्ग्राहादे कल्पनान्तु यथालालित्यमाचरेत् ॥२३५॥ इति

(अत्र खण्डादिलक्षण बाहुल्यभयान्नोक्तम्) ।

* *

*

गीत प्रकरणे

॥ तालाङ्ग परिभाषा ॥

तत्र छन्दोरत्नाकरे—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुञ्च नकारो, भादिगुरु पुनरादिलघुय ।

जोगुरुमध्यगतोरलमध्य सोऽन्त्यगुरु कथितोन्तलघुस्त ॥२३६॥

गुरुरेको गकारश्च लकारो लघुरेकक ।

प्लुत पकार इत्येव भो भूतश्च प्रकीर्तित ॥२३७॥

अनुद्गतो द्रुतश्चैव लघुर्गुरुस्त परम् ।

प्लुतश्चैव क्रमेणैव तालाङ्गानि तु पञ्चधा ॥२३८॥

अनुद्गत विनान्येषां सज्ञा दलगपात्मिका ॥२३९॥

अथ मात्रानियममाह—

लघ्वेकमात्रन्तु गुरुद्विमात्र प्लुतस्त्रिमात्रो द्रुतमर्धमात्रम् ।
अनुद्रुतन्तु द्रुतकार्द्धमात्र विराम इत्यस्य भवेच्च नाम ॥२४०

अथषा विन्यास-प्रकारमाह—

तिर्य्यग्रेखानुद्रुताङ्ग शून्याकार द्रुत स्मृसम् ।
लघुऋज्वल्पिका रेखा रेखाधोवक्रिता गुरु ॥२४१
प्लुत गुरोर्मूढलेखा तिर्य्यक् चेदक्षपार्श्वगा ॥२४२
[१, ० ५, ५९]

(एतेषा घातस्थानादिकमत्र नोक्तम्) ।

अथ सूडाङ्गतालानाह । यत —

विना तालेन गीतादेर्गीतशुद्धिर्न जायते ।
कणधार विना नाव इवातस्तान् प्रचक्ष्महे ॥२४३ । इति
स्थितेष्वप्यन्यतालेषु प्रबन्धाङ्ग तया पुन ।
आद्याद्येकादशानाञ्च तालाना लक्षण ब्रुवे ॥२४४
गादिरेकेन लघुना रासो य कैश्चिदुच्यते । (१)
(तालाना ध्रुवलक्षणादिकमुक्तम्) ।

जय सुनायक वाञ्छित-दायक इति ॥२४५

अथ यति —

लघुद्वन्द्वाद् द्रुतद्वन्द्व यतिरित्युच्यते बुधै ।
साचार द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा सत्रिपुटान्तरा ॥२४६
(त्रिपुटस्तालविशेषोऽन्तरे पदमध्येयस्या , अय गीतमध्ये न
प्रविशति) । (००)

तत् शुद्धा यथा—

जय जय नरक-नाशन द्रुष्टसञ्चय-विहित-शासन रे ।

त्रिपुटान्तरा यथा—नौमि कौशिकयाग हिसकताडकासुतनाशक ।
 त्रिपुट —सा स्सा सा रि ग म रि गम पध पम ध नी ध नि सा स्सा
 सा । अथ यति —दण्डकान्तरचारि-मुनिपर देविराक्षसशासकम् ।
 यति —शारदाम्बुजमञ्जुमुखमखिलामरेश्वर वन्दितम् । त्रिपुट —
 त्रा ता था रि कुकुदि मिमि भे कृण थो ङ्गि ट ता ता ता । अथ
 यति —अखिलजनहृदि-मोदवद्धन देवकीसुत पाहि माम् ॥

अथ नि सारु —

सविराम-द्रुतद्वन्द्वात् नि सारे तु लघुद्वयम् ॥२४७
 यथा—विवुधाधिप भयभञ्जन पाहि निखिलजनरञ्जन रे ।
 (नि सारु षड् विधेयय ध नामा)

अथ अडुताल —

षड् विधोऽडुस्तत्र शङ्कुशीलौ ख्यातौ ब्रवीमि तौ ।
 लघोर्द्रुतद्वयेन स्यात् शङ्कु शृङ्गार वीरयो ॥२४८
 (100)

शान्ते शीलो विरामान्तद्रुतद्वन्द्वाल्लघुर्मत ॥२४९
 (००—१)

यथा—जय जनार्दन विभो भवभयापह हरे ।
 (इद द्वयोरप्युदाहरणम्) ।

अथ त्रिपुट —

द्रुतत्रय विरामान्त त्रिपुट परिकीर्तित ॥२५०
 (०००—)

यथा—कृष्ण केशव कसमर्दन पाहि गोकुलचन्द्र हे ।

अथ रूपक —

रूपकन्तु विरामान्तद्रुतद्वन्द्वमुदाहृतम् ॥२५१
 (००—)

यथा—नन्द-तनुज मञ्जुलमुख मङ्गलमय पाहि माम् ।

अथ भ्रम्प —

कोलोद्भुतद्वन्द्वात् सविरामादितीतरे ॥२५२

(००—)

यथा—गोपेन्द्रतनुजवर पाहि मा मोदकर ।

अथ मण्ठक —

सगणाल्लघवोऽशब्दाश्चत्वारो मण्ठके स्मृता ॥२५३

(अशब्दा शब्दरहिता)

(५।३)

यथा—गोपीकुलदुकूलचौर नन्दतनय जय किशोर ।

अथ एकताली—

द्रुतेनकेनैकताली सा त्रिधा परिकीर्तिता ।

विपुला चन्द्रिका रामा तत्रापि विपुलोच्यते ॥२५४

ध्रुवमात्रेण भिन्नत्वात् नोक्ते अत्र तथोत्तरे ।

आलाप-पूर्वकोद्ग्राहा विपुलानन्ददायिनी ॥२५५

(आलाप गीत्वा तत्र उद्ग्राह गायेदित्यर्थ) ।

एकतालीत पूर्वमालापगानेमेतन्मूलकमेव । (०)

यथा—गोवर्द्धनधर मामव मुरहर ।

मतान्तरे तथोच्येते कुडकोपाडुतालकौ ।

द्रुतद्वन्द्वाल्लघुद्वन्द्व कुडके परिकीर्तित ॥२५६

(००॥)

यथा—गोपोत्सवकर रक्ष सुरेश्वर !

उपाडुमाह—

उपाडुतालमेकेन द्रुतेन पारिकीर्तितम् । (०)

यथा—नम कमलाभ ते ।

(लयवशादेकतालीतो भिन्नम् । 'एव तु नवति सूड क्वचिदेकादशै-
रपि') । अनयोरुदाहरणन्तु सङ्गीतकौमुदी-गीतप्रकाशादौ द्रष्टव्यम् ।
मया तु प्रपञ्चभयान्न लिखितम् । अथ तालस्य प्रयोग्यथा—

तालप्रयागानर्हा ये नोक्ता सैक शत बुधै ।
तेऽप्यत्र तद्विदा प्रीत्यलिरयन्ते च सलक्षणै ॥२५७
चञ्चत्पुटे तप्लुतौ च भगौ चाचपुट स्मृतौ ।
पलगा गलपाश्चैव पट्पितापुत्रके मता ॥२५८
गत्रय सा प्लुताद्यन्त सम्पेष्टक नामनि ।
ताले गत्रयमुद्धृते आदौ तु लघुरेक स ॥२५९
रासाऽयमुच्यते कैश्चिद्वर्णने दद्वयाद्गुरु ।
एकान्तरविरामाद्यश्चर्चरी षोडश द्रुत ॥२६०
नो दो दौल सिंहलीले कन्दर्पो दौ लघूगुरु ।
गुरुत्रयाल्लपगलप्लुता स्यात् सिंहविन्म ॥२६१
सलौ प्लुतौ च श्रीरङ्ग रङ्गलीलेतु लौ गुरु ।
रङ्गताले द्रुतौ गश्च द्रौ द्रुतौ स परिक्रमे ॥२६२
प्रत्यङ्ग-सङ्गके ताले मगणात् स्याल्लघुद्वयम् ।
गजलीले विरामान्त ज्ञेय लघुचतुष्टयम् ॥२६३
ताले त्रिभिन्ने नपदा लौ दौ गौरीविक्रमे ।
विरामे नौ हसलीले वणनीले तु दौलगौ ॥२६४
राजचूडामणौ ताले द्रुतो लश्च द्रुतौ लगौ ।
रङ्गद्योते मो न पौ च राज्ञि गौ दौ गुरुल्लसौ ॥२६५

(राज्ञि राजताल) ।

लनपा गोल गौलश्च सिंहविक्रीडिते नगौ ।
चतुर्द्वुतानिलौ दौ च गुरु स्याद् वनमालिनि ॥२६६
वणताले गलौ दौग मिश्रताले दलो गपौ ।
रङ्गप्रदीपे वगप्य हसनादे लपौ दप्ये ॥२६७

लतौग सिंहनादे स्यात् लौ दौदौ सल्लिकादिके ।
 लश्च दश्च लघु स्याता ताने शरभलीलके ।
 ताल्लपौ रङ्गाभरणे दौलस्तुरगलीलके ॥२६८
 (अयमेव ह्यलीलेति केचित्) ।

गुरुद्वय ल प्लुतो गुरुदौत प्लुतो लघु ।
 प्लुतो गुरुर्नोनि शब्दाश्चतुर्णां सिंहनन्दने ॥२६९
 जोलगौरि च जयश्रीर्विजयानन्दे लघुयगौ ।
 लौ द्रुतौ प्रतिताले च द्रुतौ लश्च द्वितीयके ॥२७०
 मकरन्दे द्रुतद्वन्द्व कीर्त्यौ लसगणप्लुता ।
 प्लुताद्यन्तो गोविजय ललभा जयमङ्गले ॥२७१
 लघुगुरुर्द्रुतौ ताले राजविद्याधराभिधे ।
 सगणाल्लघवोऽशब्दाश्चत्वारो मण्ठके पुन ॥२७२
 जयताले तु भगणात् लौ लघु द्वौ द्रुतौ प्लुत ।
 सुदुर्बले दौ लघु च नि सारी लात् विरामिल ॥२७३
 द्रुताद्विरामिद क्रीडा त्रिभङ्गिस्तु लघूगुरू ।
 कोकिलप्रिये गुरुलपा श्रीकान्ते तगणाल्लघु ॥२७४
 चत्वारस्तु द्रुता गुर्वोर्मध्ये स्युर्बिन्दुमालिनि ।
 समे लौ दाद विरामि नन्दने लौ द्रुते प्लुत ॥२७५
 उदीक्षणे लौगुरुश्च मल्लिका गद्वयात् प्लुतम् ।
 ढेङ्कि का रगणो वर्णमण्डिका लदला द्रुतौ ॥२७६
 लौ दौ गुरुश्चातिनन्देऽन्तरक्रीडा विरामि दा ।
 लघुताले चतुर्ला स्यु दौ लौ गौ दीपके स्मृतौ ॥२७७
 लघु प्लुतो त सगणो यत्र सोऽनङ्ग ईर्यते ।
 विषमैऽष्टौ द्रुता मध्ये प्रान्ते च सविरामका ॥२७८
 लदौ दनौ गुरुर्नन्दीतालीऽय भरतोदित ।
 नक्तुर्बलदगुल कुन्दे मुकुन्दे लददा लघु ॥२७९

द्रुतेनैकेनैकताली कथिता पूर्वसूरिभि ।
 चतुर्विधस्तु कङ्काल दुण खण्ड समोऽसम ॥२८०
 त्रिद्रुतैदलगै पूण खण्डे द्वाभ्या गुरुद्वयम् ।
 समे लघुगुरुद्वन्द्वाद् विषमे लादगुरुद्वयम् ॥२८१
 चतुस्ताले दत्रयाल्लो केचिद गदचतुष्टयम् ।
 विरामादि विरामान्न लचतुष्क च खखुडी ॥२८२
 अभङ्गे लप्लुतौ राजभङ्गारे रगणाद्भुतौ ।
 एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर ॥२८३
 प्लुतात प्रतापशिखरे विरामान्तद्रुतद्वयम् ।
 जगभम्पे गुरुस्त्वेको विरामान्त द्रुतत्रयम् ॥२८४
 चतुर्मुखाभिधे ताले जगणो नप्लुतो भवेत् ।
 पौ लो गौ लौश्चतुर्व्योम प्लुत तु यगणस्तथा ॥२८५
 द्रुतद्वन्द्व समुद्दिष्ट ताले भङ्गारके बुधै ।
 प्रतिमण्डे सभगणौ कश्चिन्माल्ल इतीर्यते । २८६
 स्यात्ततीयाभिधे ताले विरामान्त द्रुतत्रयम् ।
 वयन्ते नगणान्म स्यात् ललिते दद्वयास्लगौ ॥२८७
 शिवताले लाद्गुरुश्च करशाखा चतुद्रुता ।
 षट्तालाख्ये विन्दुषट्क वर्द्धने दद्वयाल्लपौ ॥२८८
 ला दौ वणयतौ राजनारायणे द्रुतौ जजौ ।
 द्रुतद्वन्द्व लघुश्चैको मदने परिकीर्तित ॥२८९
 पावतोलोचने दो द्वौ भददा भजजा क्रमात् ।
 सारङ्गस्ताल कथितो विरामान्त चतुद्रुतम् ॥२९०
 श्रीनन्दीवद्धने भात् प लीलाताले दलप्लुता ।
 विलोकिते लगौदौप साल्लगौ ललितप्रिये ॥२९१
 जनकाभिधताले स्यान्नयसाश्च प्लुतो गुरु ।
 द्रुतद्वय विरामान्त लक्ष्मीशो लौ प्लुतस्तत् ॥२९२

विन्दुद्वयं विरामान्तं दप्लुती रागवर्द्धने ।

उत्सव कथितं प्राज्ञैर्लघो पूर्वं प्लुतो यदि ॥२९३

एवमेकाधिकगतमुक्तास्ताला मनीषिभिः ।

दामोदरादावेतेषां केषुचिद्दृश्यतेऽन्यथा ।*

ऋषीणां मतबाहुल्यात् विकल्पस्तेषु काङ्क्षति ॥२९४॥ इति

अथोदारणमाह । चञ्चत्पुट —

तपौ चञ्चत्पुट प्रोक्तः ।

(५५१५)

यथा—नन्दतनुज कञ्जनयनं मामव करुणानिधे । अयमष्टकलः ।

भगौ चाचपुटे स्मृतौ ।

(५५१५)

यथा—गौकुरुरमणाममूहं भावये । अयं षट्कलः ।

पलगा गलपाश्चैव षट्पितापुत्रके मताः ।

(५५५५)

यथा—कृष्णचैतन्यचन्द्रप्रभो दैववृन्दैकवन्द्यः प्राणनाथ हे भो पाहि
माम् । अयं द्वादशकलः ।

अपरेषां बाहुल्यभयान्नोक्तम् ।

१ । श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे, तृतीय स्तवके 'अर्द्धमाश
द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् । * * ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं द्वन्द्वं लघु तलुत
इत्यादि आरम्भ्य 'मगणश्च प्लुताद्यन्तं स पञ्चकेष्टकतालके । एकाधिकशतो ताले
षष्टिर्मुल्यतमा इमे ॥' (१—६०) पर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ क्षुद्रादिगीतमाह ॥

अथ क्षुद्रगीतमाह—

ताल-धातुयुत वाक्यमात्र क्षुद्रमितीर्यते ।

बाहुल्येनेष्यते ह्यत्र ध्रुवमण्ठानि लक्षणम् ।

न खण्डाक्षरमात्रादिवन्धोऽपि परिगण्यते ॥२९५

किञ्च—

आदि नि सार-मण्ठैश्च वर्जित क्षुद्रगीतकमिति सङ्गीतसारे,
गीतप्रकाशेऽपि दृश्यते, तत्र मूल न पश्याम ।

सर्वो योज्योऽप्यनुप्रासस्तेष्वन्त्यस्यैव निश्चय ॥२९६

(अन्त्यस्यानुप्रासस्य) ।

तदुक्त—

पञ्भटिकाया विरुदावल्याञ्च क्षुद्रगातादौ ।

अन्त्यानुप्रासोऽय निवेशनीयो विशेषज्ञै ॥२९७॥ इति

स च यथा दर्पने—

व्यञ्जन चेद्यथावस्थ पूर्वस्वर-समन्वितम् ।

आवर्त्ततेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास उच्यते ॥२९८

प्रबन्धादौ क्षुद्रगीते बाहुल्येनास्य सस्थिति । २९९

(अस्यान्त्यानुप्रासस्य) ।

एतेन शुद्ध-सालगयोरेवाक्षरमात्रादिनिर्णय इत्युक्त भवति ।

क्षुद्रगीतस्य भेदानाह—

तच्चतुर्विधमेव स्यात्तत्र चित्रपदाभिदा ।

चित्रकला ध्रुवपदा पाञ्चालीति प्रभेदतः ॥३००

अथ चित्रपदामाह—

केवल पदमात्रेण वैचित्र्यं यत्र दृश्यते ।

न धात्वादी विचित्रत्व ज्ञया चित्रपदेति सा ॥३०१॥

(पदवैचित्र्यन्तु अकठोरानुप्रास-प्रसादादिगुणयुक्तत्वमिति) ।

उदाहरण—श्रीजगन्नाथवल्लभे नाटके (गुण्डकिरीरागेण)—

कलयति नयन दिशि दिशि बलितम् ।

पङ्कजमिव मृदु-मास्त-चलितम् ॥

केलिविपिन प्रविशति राधा ।

प्रतिपद समुदित-मनसिज बाधा ॥ध्रु॥

विनिदधती मृदु-मन्थर पादम् ।

रचयति कुञ्जरगतमनुवादम् ॥

जनयतु रुद्रगजाधिप मुदितम् ।

रामानन्दराय-कवि-गदितम् ॥ (आभोग)

ध्रुवे सममात्रिकत्वात् मण्डलक्षणायोगेन नेद सालग-गीतम् । तत्र
हि ध्रुवे तु द्विगुणा सादृक्कगुणा वा स इति लक्षणात् ।

अथ चित्रकलामाह—

उदग्राहाभोगयोर्मात्रा समा न्यूना ध्रुवे यदि ।

त्राद्याष्टावधि-पादाढ्या ज्ञेया चित्रकला हि सा ॥३०२॥

(त्रिपदा चतुष्पदा यावदष्टपदा चित्रकलाया भेदा) ।

यथा गीतगोविन्दे गुर्जररीरागेण—

हरिरभिसरति वहति मृदुपवने ।

किमपरमधिकसम सखि—भवने ।

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ध्रु॥

इत्याद्यतन्तर—श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

सुखयतु सुखलज्जन हरिचरितम् ॥ (आभोग)

अथ ध्रुवपदामाह—

ध्रुव गीत्वा भिन्नधातुर्यत्राभोगस्तु गीयते ।

उक्तयोर्लक्षणयुता सैका ध्रुवपदा मता ।

भिन्नधातुभिर्द्वाहध्रुवाभोगै परा द्विधा ॥३०३॥

ध्रुवपदा द्विर्धेति सम्बन्ध उक्तयोश्चित्रपदाचित्रकलया तत्रैका ध्रुवेणाभोगेन च पदद्वयवती, ध्रुवगानानन्तरमेवाभोगगानमिति- तात्पर्यं, भिन्नधात्विति धातुरत्र तालविशेष इति गीतप्रकाशे । एकस्मिन् भागे भङ्गाया अन्यथा गानमिति केचित् ।

अथ प्रथमाया उदाहरण - (माररीरागेण रूपकतालेन)—

सुजन वद मधुरिपुनाम ।

दुष्कृतमपहाय याहि दुलभ हरिधाम ॥ध्रु॥

पुत्तुमित्र बान्धवगणमिह न कलय सत्यम् ।

पुरुषोत्तममिश्र गदिनमनुभावय नित्यम् ॥ (आभोग)

इयमेव पाश्चात्यभाषाया छटिकिलेति^१ वदन्ति । परा अन्ये ध्रुव- पदेत्याहु —इयमुद्ग्राहध्रुवाभोगरूपेण पदत्रयवती । अत्रोदाहरणम् (गुर्जररीरागेणादितालेन)—

१ । It seems that Sri Narahari Chakravurty quoted from *Asin-I Akbari* by Abul Fazl I 'Allam' (Vide AK translated by colonel H S Jarrett) Abul Fazl gave various names of the Dhrupada-Prabandha-Gāna in connection with the topics on *Sangita* He said "In the Tālanga and Carnatic dialects they are called *Dhruva* Those of Bengal are called *Bangala*, and those of Jounpur *Chuikala*, while the songs of Delhi are called *Kaul* and *tārana*

The songs of Mathura are called *Bihnu pad* (Vishnu-pada) consisting of four, six and eight lines, sung in the honour of Vishnu" (p 226) By "पाश्चात्य भाषाया" the author of *Sangita-Sara-Sangraha* meant the Persian i e *mlechha* or *yavanika* language as distinct from Sanskrit (Hindu)

केशव कमलदलेक्षण कामद कान्त मुरान्तक कलित-सुरेश ।

नन्दतनुज जनरञ्जन भवभय-भञ्जन कञ्जचरण कमलेश ॥

—इति उद्ग्राह

जय जय गोपवधू वदनाम्बुजमत्तमघुप मकरध्वज-भूप ।

पीताम्बर वरनागर रसमय मञ्जुल भुज दलिताञ्जनरूप ॥ ध्रुव

परमानन्दकन्द मधुराधर-मुरलीवाद्यधुरन्धर धार ।

नरहरिमव मधुसूदन माधव गोवर्द्धनधर गोकुलवीर ॥ आभोग

पदचतुष्टयोदाहरण यथा गीतावल्या (६) धानसीरागेण नन्दन-
तालेन—

न कुरु कदर्थनमत्र सरण्याम् ।

मामवलोक्य सतीमशरण्याम् ॥

चञ्चल ! मुञ्च पटाञ्चलभागम् ।

करवाण्यघुना भास्करयागम् ॥ ध्रुव

न रचय गोकुलवीर ! विलम्बम् ।

विदधे विधुमुख ! बिनतिकदम्बम् ॥

रहसि विभेमि विलोलदृगन्तम् ।

वीक्ष्य सनातन ! देव ! भवन्तम् ॥ (आभोग)

आसामन्योन्य-साङ्क्याद् भेदा बहुतरा मता ।

ग्रन्थबाहुल्यभीतेन मया ते नेह वर्णिता ।

तत्र चेदाग्रहो गीतगोविन्दे बहुवीक्षताम् ॥ ३०४

तथाच श्रीजगन्नाथवल्लभनाटक गीतावल्यादौ विशेषोऽपि
द्रष्टव्यः ।

अथ पाञ्चालीमाह—

अतिविस्तीर्णं पदतापञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः ।

हरिनायकेनास्य निर्वचन कृतम्—

पाञ्चालबहुभि पादैद्विविधा सध्रुवाऽध्रुवा ॥३०५

(ध्रुवसहिता ध्रुवरहिता च) ।

उदाहरण सुलभम् । अस्या एव गौड पाञ्चालीति प्रसिद्धि ।

एव भाषान्तरे ज्ञेय गीत गीत-विशारदै ।

तदुक्त—

दिव्यञ्च मानुषञ्चैव गीत स्यादिव्यमानुषम् ।

दिव्य सस्कृत-सम्पन्न मानुष प्राकृतोत्थितम् ॥३०६

सस्कृत-प्राकृतोत्थञ्च दिव्यमानुषमुच्यते ।

केचिद्देशविशेषोत्थभाषया मानुष विदु ॥३०७

अङ्ग-वङ्ग कलिङ्गाद्या देशभाषादिहेतव ।

येषु येषु च देशेषु या भाषा भाषाश्चैकवल्लभा ।

नास्तु तत्तज्जनालापाहृत्य प्रतियोजयेत् ॥३०८

कोहलीयेतु कश्चन विशेष उक्त । स यथा—

सममर्द्धसमञ्चेति विषम गीतक त्रिधा ।

पादै समानमात्रैस्तु चतुभि सममुच्यते ॥३०९

तृतीय-प्रथमपादौ समौ तु द्वि-चतुर्थकौ ।

जायते यस्य गीतस्य तदद्वय समसीरितम् ॥३१०

चत्वारोऽपि पृथक् पादा यस्य मात्रानुसख्यया ।

तद्गीत विषम प्राहुर्मुनयो भरतादय ॥३११

इद सङ्करगीतविषयामिव प्रतिभाति । अपरेऽपि विशेषा हरिनायकादिभिलिखिता सन्ति, मया तु तेऽनातिप्रयोजनत्वाद्दु-
पेक्षिता ।

अथ गीतगुणा —

गीतस्याथ गुणा ग्रहो लय-यती-मानस्य वैचित्र्यक,
स्याद्वातो पुनरुक्तता नवनवत्वञ्चेति नैकार्थना ।
मातो रागसुरम्यताथ गमकश्चार्थस्य नैर्मल्यक
तेन्नाना (?) स्वरपाठयोश्च विविधाकारेण सयोजनम् ॥३१२

किञ्च—

एषु सर्वेष्वपि गुणेष्ववश्यकतमन्तिवदम् ।
गुणालङ्कार-रसवदवाक्यस्य ग्रहणं यत् ॥३१३

अथ ग्रहमाह—

तालो गीतगते साम्यकारी तस्य ग्रहास्त्रय ।
अनागत-समातीत-सज्ञा सर्वत्र ते मता ॥३१४

अनागतमाह—

गीतारम्भाद् यदा पूर्वं समुच्चार्यक्षरद्वयम् ।
तालस्य न्यसनादुक्तस्तदैवानागतग्रह ॥३१५

अत्र गीतादौ यदक्षरमधिकं गृह्यते तदनागतं तालाभ्यन्तरेन
प्रविष्टम् । यथा—‘जय जय कमलाकुचचन्दनमण्डनवशा स्थलं दूर्जन-
खण्डनं षण्डा सनदगुणं पण्डितं पुण्डरीकलोचनानु आ । अत्र नि सारु-
ताले जयजयेत्यक्षरचतुष्टयं तालत्रायमेव, कमलेत्यारभ्य तालं पतति ।

समग्रहमाह—

गीतोच्चारणमात्रेण यदा तालस्य सङ्गतिः ।
तदा समग्रहं प्रोक्तं समकालं समुद्भवात् ॥३१६
(यथोदाहरणादिमण्डादौ) ।

अथ अतीतग्रहमाह—

कला या तु पतिष्यति पश्चात् सा प्रथमे यदि ।
विन्यस्य गीयते तालस्तदातीतग्रहं स्मृतं ॥३१७

यथा गोपगोविन्दे—शिशिरशीतलमञ्जूवञ्जुल मृदुलकिशलयसङ्कुल-
मित्यादि यतितालेन गीयते । अत्र हि प्रथम लघुद्वय पश्चाद्द्रुतद्वयम् ,
अत्र तु प्रथम द्रुतद्वयम् , पतनि प्रा ते लघुद्वयमेव ।

एव सर्वेषु तालेषु त्रिविधो ग्रह इष्यते ।

केचित्तु केषुचित्ताल विशेषेषु चिरग्रहम् ॥३१८

यथा सङ्गीतसारे—‘कुडक्कादितालेष्वतीतग्रह स्यात्तथैवाऽत्र यत्यादिके
ऽनागतश्च । समाख्य-नि सारुकादौ च केचित्तथानागतातीतयोर्वैपरीत्य
तु अनागतग्रहे अतीतग्रहलक्षणमतीतग्रहेऽनागतग्रहलक्षणमाहु रित्यर्थः ।

उक्तञ्च—

‘अतीताक्षरसंयुक्तस्ताल स न्यस्यते यदि ।

तदातीतग्रहः प्रोक्तः’ इति ॥३१९

अथ लय —

गीत-वाद्य पद न्यास क्रियाणां समता मिथ ।

तथा क्रियातालयोर्वा लय इत्युच्यते वृधै ॥३२०

इति वाचस्पतिः ।

हरिनायकस्तु—

क्रियान्तरेण विश्रान्तिर्लय इत्यभिधीयते ।

स त्रिधा कथितः प्राज्ञैः द्रुतो मध्यो विलम्बितः ॥३२१’

यतिमोह—

लयप्रवर्त्तनस्यैव नियमोऽसौ यतिर्भवेत् ।

स्रोतोवहा समा गोपुच्छिकेति त्रिविधैव सा ॥३२२

(१) एकमात्रो द्रुतो मध्यो विश्रान्तिर्द्विगुणाद् द्रुतोऽव ।

विलम्बितस्तु द्विगुणः सर्वोऽस्मी सर्वतालगा ॥

—इति भक्तिरत्नाकरे

मानमाह—

विश्रान्तकारिणी तालक्रिया मानमिहोच्यते ।

तालविश्रामकारित्वान्मान तालसमाप्तिकृत् ॥३२३१

इति तस्य भद द्विषेति ।

अथ धातो पुनरुक्तता—गीतावयवस्य पुन पुनर्गान नवनवत्वञ्च
वारवार गीयमानमपि रञ्जनातिरेके नवनवमिव प्रतीयमानत्वम् ।

, मातोर्वक्रियस्य नैकार्थता—एकाग्र वाक्य भङ्गान्तरेण प्रयोज्या
मित्यर्थ । धातुमातुलक्षणमुक्तम् ।

रागसुरम्यतामाह—

कणप्रिय यतिस्थ स्याद्भेद्भ्युक्त सुखावहम् ।

मन्द्रमध्यमताराख्य रागरम्यत्वमीरितम् ॥३२४

गमकमाह—

स्वरस्य कम्पो गमक श्रोतृचित्तसुखावह ।

(तस्य प्रभदस्तिरिप स्फुरित कम्पितस्तथा ॥३२५

नील आन्दोलित-वलि त्रिभिन्न-कुवलाहता ।

उन्नामित प्लावितश्च हुङ्कृतो मुद्रितस्तथा ।

नामितो मिश्रित पञ्चदशेति परिकीर्तिता ॥३२६

एषा लक्षणमाह—

लघिष्ठ डमरुध्वनिकम्पानुकृति-मुन्दर ।

द्रुततुर्याविभेन तिरिप परिकीर्तित ॥३२७

(१) तच्चेद्ध्युवे द्वितीयाया कलाया निपतेत्तदा ।

आवर्तो वधमानाख्यस्तालो तालज्ञसम्मत ॥

मान ध्रुवे त्वन्तिमाया कलाया निपतेद् यदा ।

आवर्तो हीयमानाख्यस्तदा प्रोक्ता मनीषिभि ॥

—इति भक्तिरत्नाकरे

वेगे द्रुततृतीयाशनिनिर्मितो स्फुरितो मत ।
 द्रुताद्ध्वमानगानेन कम्पित गमक विदु ॥३२८
 नीलस्तु द्रुतवेगेनान्दोलितो लघुवेगत ।
 वलिर्विविधवक्रत्वयुक्तो रागवशाद्भवेत् ॥३२९
 त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेष्वविश्रान्तघनस्वर ।
 कुवलो वलिरेव स्यात् ग्रथिल कण्ठकोमल ॥३३०
 स्वरमग्रिममाहत्य निवृत्तस्त्वाहतो मत ।
 उन्नमित स तु प्रोक्तो य स्वरानुक्तरौत्तरान् ॥३३१
 क्रमाद् गच्छेत् प्लावितस्तु प्लुतगानेन कम्पनम् ।
 हृदयङ्गमहुकारगभितो हुङ्क तो मत ॥३३२
 मुखमुद्रणसम्भूतो मुद्रितो गमको भवेत् ।
 स्वराणा नमनादुक्ता नामितो ध्वनिवेदिभि ॥३३३
 एतेषा मिलनान्मिश्रितस्य स्यु भूरयो भिदा ।
 नोक्ता प्रयोगानर्हत्वादज्ञेयत्वाच्च ते मया ॥३३४१

एतदभ्यास-प्रकारस्तु—

माघपौषनिशायान्तु शेष प्रहरमात्रके ।
 साधक सलिले स्थित्वा गमकान् साधयेदिमान् ॥३३५

केचित्तु—

स्वरस्य कम्पो गमक स्वरभेदात् स सप्तधा ॥३३६
 —इति सप्तस्वरभेदेन सप्त कार भवतीत्यथ । इदन्तु नारद-
 सहिताया दृश्यम् ।

अथार्थनैर्मल्यम्—

उच्चारणेन वाक्यस्य सम्यगर्थाविबोधनम् ।
 सुखतादोषरसयुगर्थनैर्मल्यमेव तत् ॥३३७

तेन पाटस्वराणाञ्च वैचित्र्येण निवेशनम् ।

पाटस्वरान्ते तेनस्य प्रयोगो नादित् क्वचित् ॥३३८

कविसम्प्रदायेन स्वरपाटान्तरमेव तेनस्य प्रयोगो न प्रबन्धादा-
वित्यथ ।

किञ्च,

प्रस्तारनष्टोद्दिष्टादि-बगप्रहणशका ।

प्रकृतानुपकारित्वाद्बहुत्वान्न मयोदिता ॥३३९

गणाद्यभावे ये दोषा उक्तास्तेषामनित्यता ।

नित्यदोषा वृद्धैरुक्ता य उच्यन्तेऽत्र ते मया ॥३४०

यथा—

तालहीने कायरोगो धातुहीने धनक्षय ।

धातुमातुपद यत्र नास्ति तद्गीतक रिपु ॥३४१

अथ गीतदोषानाह—

गीतेषु दोषा स्खलनादि वाण्या, स्तालद्यभावेन निबन्धञ्च ।

स्युर्धातुमात्वादिहति कटूक्ती, रसादिहानि श्रवणाश्रियत्वम् ॥३४२

इत्यादि दोषा गीतेषु बहवो यदि सन्त्यपि ।

नोक्तास्ते चेद्गृहस्तेषा गाने तत्तद्बिलोक्यताम् ॥३४३

यद्यपि हरिनायकेन—

गीते दीर्घो भवेद् ह्रस्वो ह्रस्वो दीर्घं क्वचित् क्वचित् ।

एकत्वे च क्वचिद्धित्वं द्वित्वेनैकत्वमेव च ॥३४४

श्लिष्टता क्वापि क्वचिद्वेकस्य वैकृत ।

क्वचित् कोमलता गाढे गाढता कोमले क्वचित् ॥३४५

इत्याद्यविशेषेणोक्तं, तथापि भाषागीतविषयमेवेदम् । तदुक्तं गीत-
प्रकाश-दामोदरयो —

पौरुषं न भाषाद्वयं गीते दोषोऽभिजायते ।

शीघ्रोच्चारं च वर्णानां तथा चैव प्रसारणं ॥३४६

लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च सयुक्ताक्षर-मोक्षणे ।

असयुक्तेऽपि सयोगे ह्रस्वदीर्घ-व्यतिक्रमे ॥३४७

भवन्त्येते न दोषाय सस्कृते प्राकृतेऽपि च ।

वारद्वयाधिक गीते पौनस्ये तु दोषभाक् ॥३४८

सङ्गीतसारेऽप्येवमेवोक्त— सस्कृत प्राकृतयोस्तु तत्तत्लक्षण-हीनत्व
दोष एव दुष्टपद श्रुतिकटु इत्यादि दोषा काव्यप्रकाशादिभ्यो
ज्ञातव्या ।

अथ गायकलक्षणमाह—

गायकस्तु त्रिधा प्रोक्त उत्तमो मध्यमोऽधम ।

मृष्टध्वनि सुशरीरो नानाराग-प्रभदवित् ॥३४९

ग्रह-मान-लयोपेतस्तालज्ञो विजितश्रम ।

त्रिस्थानस्पर्श-गमकेष्वनायासलसद्गति ॥३५०

प्रबन्धगानकुशल सावधान क्रियापर ।

आयत्तरुण्ठ स्थायिज्ञो निर्दोषा धारणान्वित ॥३५१

उत्तमो मध्यम प्रोक्तो गुणै कतिपर्यैरित ।

गुणयुक्तोऽपि दोषाढ्यो यस्तु सोऽधम उच्यते ॥३५२

सोऽपि पञ्चधा—

शिक्षाकारोऽनुकारश्च रसिको रञ्जकस्तथा ।

भावकश्चेति गीतज्ञा पञ्चधा गायन जगु ॥३५३

अन्यून-शिक्षणे दक्ष शिक्षाकारो मतः सताम् ।

अनुकार इति प्रोक्त परमङ्गलानुकारक ॥३५४

रसाविष्टस्तु रसिको रञ्जक श्रोतृरञ्जक ।

गीतस्यातिशयाधानाद् भावक परिकीर्तित ॥३५५

गायकविभेदमाह—

एकलो यमलो वृन्दो गायकश्चेति स ि धा ।
[एक एव तु यो गायेदसावेकलगायन ।
स-द्वितीयस्तु यमल स वृन्दो वृन्दगायन ॥३५६

गायकदोषमाह—

भीतोऽव्यक्तपद शिरोविचलित फुत्कारको विस्वर ।
स्यात् स्पन्दष्टरदो^१ निमीलनयनो ग्रामायवस्थस्तथा ॥३५७
गायन् वक्रगल स्वराल्पबहुल स्याद्राग समिश्रक ।
कम्पाङ्गोऽनवधानको विरसकृत् काकस्वर सत्वर ॥३५८

भीतो भयान्वित । घर्घरध्वनिरव्यक्त उच्यते गीतवेदिभि,
इतरेषाञ्च रागाणा मिश्रको भुरि-मिश्रणात्^२ इति रागसमिश्रक,
'स्थाय्याद्विष्ववधानेन निर्मुक्तोऽनवधानक'^३ । काकस्वर क्रूररव ।

किञ्च—

बितालको गीततनुप्रसारक
करालकश्छागलोऽव्यवस्थित ।
उत्फुल्लगस्तस्त्वनुनासिक^४ स्या-
देव हि दुष्ट किल गायन स्यात् ॥३५९

(बितालस्तालविच्युत, करालो घाटितानन, गायन्नासिकया
गीत गायकस्त्वनुनासिक) !

सन्त्यन्ते बहवो दोषा नोक्ता विस्तरशङ्कया ।
ग्रन्थान्तरेभ्यस्तज्ज्ञेया अनुक्ता गानदोषका ॥३६०

१। सन्दृष्टरदो (—दृष्टदन्त) ?

२। 'उत्फुल्लगण्डस्त्वनुनासिक' इति पाठ ।

अथ वाग्गेयकार लक्षण—

वाङ्मातुरुच्यते गेय धातुरित्यभिधीयते ।

त्राच गेय च कुरुते य स रागे यकारक ॥३६१

व्याकार काव्यालङ्काराशेष कोष विचक्षण ।

स्मृत्यागमपुराणादिच्छन्द शास्त्र प्रभेदवित ॥४६२

अशेषदेशभाषाज्ञ सवप्राकृत कोविद ।

नीतिशास्त्र कलाशास्त्र-शिक्षाशास्त्रविशारद ॥

नानाधातुविवेकज्ञो लयतानादितत्त्ववित् ॥३६३ । इत्यादि

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सगृहीते

सङ्गीतनारसग्रहे गीतनिर्णयारयो प्रथमोऽध्याय ॥१॥

—

द्वितीयोऽध्यायः

वाद्य प्रकरणम्

अथ क्रमप्राप्त वाद्यमाह—

न बाद्येन विना यस्माद् गीत तालश्च शोभते ।

तस्मान्माङ्गल्यमस्माभिर्वाद्यमत्र निगद्यते ॥१

ततानद्वशुषिर-घनानीति चतुर्विधम् ।^१

तत वीणादिक वाद्यमानद्व मुरजादिकम् ।

वश्यादिकन्तु शुषिर कास्यतालादिक घनम् ॥२

[तत शुषिरमानद्व घनमित्थ चतुर्विधम् ।

तत तन्त्रीगत वाद्य वशाद्य शुषिर तथा ।

चर्माविनद्वमानद्व घन तालादिक मतम् ॥]

तत्र तत यथा दामोदरे—

अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।

विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया ॥३

हस्तिका कुब्जिका कूर्मा सारङ्गी परिवादिनी ।

त्रिशरी शततन्त्री च नकुलौष्ठा च कसरी^२ ॥४

औदुम्बरी पिनाकी च निवन्ध पुष्कलस्तथा ।

गदा-बारणहस्तश्च^३ ह्रदोऽथ स्वरमण्डल ॥५

कपिलासो मधुस्यन्दी घोणेत्यादि तत भवेत् ।

सिद्धैषा घटना लोके पारम्पर्योपदेशत ।

तथापि वक्ष्ये द्वित्रीणा लक्षण ग्रन्थरीतित ॥६

---

१ । ततानद्वशुषिराणि घनञ्चेति चतुर्विधम् ।^१—भक्तिरत्नाकरे

२ । ढसरी ?

३ । रावणहस्तश्च ?

अलावनी यथा—

कनिष्ठिका परिसाद्ध^१-मध्यच्छिद्रेण सयुत ।
 दशमुष्टिमितो^२ दण्ड खादिरो वैणवस्तथा ॥७
 अध करभवानूद्ध^३ छत्राबल्यभिशोभित ।
 नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम् ॥८
 निवेश्य चुम्बिका तत्रालावुखण्ड^४ निवेशयेत् ।
 द्वादशाङ्गुल-विस्तार दृढपर्वमनोहरम् ॥९
 चुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रेण^५ निर्मिताम् ।
 अलावुमध्यगा डोरी^६ कृत्वा स्वल्पा च काष्ठिकाम् ॥१०
 तथा सवेष्टा तन्मध्ये काष्ठिका भ्रामयेत्तत ।
 यथा स्यान्निश्चलालावुरद्धश्च^७ करभोपरि ॥११
 पञ्चाङ्गुलानि^८ सन्त्यज्यालावु स्वल्पाञ्च बन्धयेत् ।
 कोशान्तु निमिता पट्टमयीसूत्रकृताथवा ॥१२
 समो श्लाक्ष्णा दढा देया तन्त्री^९-विचक्षणै ।
 एतल्लक्षणसयोगान्यालावणी प्रकीर्तिता ॥१३
 विन्दुना न समुपेत तुम्बी^९ निक्षिप्य वक्षसि ।
 मध्ममानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिण पाणिना ॥१३

-
- १ । 'परिधाद्धि वा ।
 २ । 'दशयष्टिमितौ' वा पाठ ।
 ३ । 'भद्रालावुखण्ड' वा ।
 ४ । 'दण्डच्छिद्रे तु' वा ।
 ५ । 'डोवी' वा ।
 ६ । 'निश्चलालाव्युबन्धश्च' वा ।
 ७ । 'पञ्चाङ्गुलिषु' वा ।
 ८ । 'समा सूक्ष्मा दढा तत्र तन्त्रीदया' इति वा पाठ ।
 ९ । तुम्ब ?

तेम्बीमूल समुत्पत्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत् ।
 ततस्ताभिस्तु सर्वाभि स्वरव्यक्तिर्विधीयते ।
 त्रिस्वरो दक्षिण पाणिर्बामिस्तत्र चतुस्वर ॥१५
 अलावन्या स्थिता ज्ञेया सप्त षड्जादयः स्वरा ।
 रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ॥१६
 अश-न्यासविभेदाच्च तथात्रापि विधीयते ।
 इयमलावनी प्रोक्ता मनश्चवणरञ्जनी ॥१७
 [प्रत्यक्षा सारदा देवी बीजरूपेण सस्थिता ।
 अपरा कच्छपी-वीणा सैव रूपवती क्वाचत् ॥
 इयमेव रूपवती त्यूव्यत इत्यर्थः । रुद्र इति रुद्रवीणा]
 इत्यालवनी ।

अन्यासा लक्षणं नोक्तं ग्रन्थबाहुल्यभोतिना ।
 तज्ज्ञानगहिलैर्ज्ञेयं तत्तद्गन्धेभ्य एव हि ॥१८

अथ आनद्धं यथा—

मर्दलो मुरजरश्चैव ढक्का पटह चाङ्गव ।
 पणव कुण्डली भेरी घण्टावाद्यञ्च भभर ॥१९
 डमरूष्टमकिमन्थो हुडक्का मड्डु डिन्डिमी ।
 उपाङ्ग-दुर्दुरावित्यात्किमानद्धमीरितम् ॥२०
 आनद्धे मदलश्रेष्ठस्तस्मात्तल्लक्षणं ब्रुवे ।

अथ सङ्गीतदामोदरे—

मर्दल खादिर श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुज ॥२१
 रक्तचन्दनजो रम्यो गम्भीरध्वनिरुच्चकैः ।
 सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ॥२२

त्रयोदशाङ्गुल वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ।
 दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा ॥२३
 करणानद्वयदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ।
 (करण नाम षण्मासमृतवत्स-चर्म)
 षण्मासीतो^१ मृतोवत्सस्तच्चम करण मतम ॥२४॥ इति
 मृत्तिकानिमित्तश्चैष मृदङ्ग^२ परिकीर्तित ।
 पातयेत् खरलि वाद्य-वादनार्थं च मदले ॥२५
 (खरलिनोम लेपविशेष) ।
 विभूति गैरिक भक्त केन्दुकेन च सयुक्तम् ।^३
 यद्वापि पिटक देय जीवनी सत्त्वमिश्रितम् ।
 सवमेकत्र पिष्ट तल्लेप खरलिरुच्यते ॥२६॥ इति
 (जीवनी हरितकी । लेपस्तु दक्षिणपुटे देय)

यदुक्त—

‘वामास्ये पूरिका दत्त्वा लेप दद्याच्च दक्षिणे’ । इति
 (पूरिका नाम भक्त लाज चिपिटकानामन्यतमेन जलपिष्ट भस्म) ।

१ । ‘षण्मासीयो’ वा ।

२ । सङ्गीतदामोदरे मृदङ्गलक्षण—

मृत्तिकानिमिताश्चैव मृदङ्गा परिकीर्तिता ।

एव मदलक प्रोक्त सववाद्योत्तमोत्तम ।

अस्य सयोगमासाद्य सव वाद्यञ्च शोभते ॥

सङ्गीतपारिजाते—

मध्यदेशे मृदङ्गस्य ब्रह्मा वसति सवदा ।

यथा तिष्ठन्ति तल्लोके देवा अत्रापि सस्थिता ।

सवदेवमयो यस्मामदङ्ग सवमङ्गल ॥

पुनरपि पारिजाते—

उमापतिप्रणीतास्ते पाठवर्णाश्च विश्रुतिरित्यादय ।

। ‘समतम्’ वा ।

आधुनिकास्तु—

ओदन छागविड्भस्म चापि भस्म पुरातनम् ।

लोहाविड्मूषयोश्चूर्णं समभाग सुपेषयेत् ।

लेपयेद्दक्षिणपुटे लेपोऽयं वज्र ईरित ॥२७

(पुरातन भस्मेति बहुदिनमेकत्र स्थितं यत्किञ्चिद् भस्म, मूषा इति रीति-ताम्राद्यावत्तनपात्रम्) ।

तत्र मर्दलं मुरजयोर्भेदमाह विश्वकर्मा—

त्रयोदशाङ्गुलो वामे मुरो स्याद्द्वादशाङ्गुलः ।

दक्षिणे तु मुखे धीरैर्मदलं परिकीर्तितं ॥२८

मुरजोऽष्टाङ्गुलो वामे दक्षे सप्ताङ्गुलो मुरो ।^१

अङ्गुलोर्ध्वका लिङ्गग्रभेदात् स त्रिधा परिकीर्तितं ॥२९

तदुक्तं भरतेन—

हारीतक्याकृतिस्त्वङ्गुलो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः ।

आलिङ्गग्रश्चैव गोपुच्छसदृशं परिकीर्तितं ॥३०

अथ वादनमार्गः—

वादनस्य चतुर्मार्गा ईरिताश्चन्द्रमौलिना ।

घट्टिता विप्रकृष्टा च गोमुख्यालप्तिका तथा ॥३१

उद्देशक्रमेण लक्षणमाह—

घट्टिता करमूलस्य विकृष्टाङ्गुलमूलतः ।

गोमुखी चाग्रहस्तस्य चालनेन प्रदर्शिता ॥३२

(करमूलस्य चालनेन घट्टिता प्रदर्शितेत्याद्यन्वयः) ।

१ । सङ्गीतदामोदरे मर्दलं मुरजयोरयं भेदः—

मर्दलं त्रयोदशाङ्गुलं वाममुखं, द्वादशाङ्गुलं-दक्षिणमुखं । मुरजस्त्वष्टा-
दशाङ्गुलं-वाममुखं, सप्तदशाङ्गुलं-दक्षिणमुखं ।

कनिष्ठाङ्गुलि-सयोगे मर्वाङ्गुलि विवर्त्तनात् ।
आलप्तिका समाख्याता नन्दिने चन्द्रमौलिना ॥३३

अथ त्रिप्रकार प्रहारमाह—

निगृहीतार्द्धनिगृहीत मुक्ताख्यञ्च मृदङ्गकम् ।
प्रहार त्रितय प्राक्त नन्दिने चन्द्रमौलिना ॥३४
(निगृहीतारयमद्वनिगृहीतारयञ्चेत्यथ) ।

प्रत्येकलक्षणमाह—

करयो पुटयागेन निगृहीतमुदाहृतम् ।
स्याद्वद्वनिगृहीतन्तु करस्यैकस्य मोक्षणात् ॥३५
उभयोश्च परित्यागात्तौवान्तरघातत ।
क्षणे क्षणे कलासश्च मुक्ताख्ये स उदाहृत ॥३६

(कलासो वादनविशेष । स च कलासोद्वकलासश्च टीकिनीत्यादि-
भरतोक्त) ।

अन्ये च भरतद्युक्ता प्रकारा वाद्यपाठयो ।
सन्त्येवात्र न बाहुल्याद्भ्रूत्यानेन मयोदिता ॥३७
स्त्रीपु नपु सकत्व चान्यैरुक्त मर्दलध्वने ।
तदप्यलेखि न मया प्रायो बाहुल्यभीतित ॥३८

अथ मार्दाङ्गिक-लक्षणम्—

धीरो वाद्यविशारद प्रवचन पाठाक्षरव्यञ्जक-
स्तालाभ्यासरत समस्तगमक प्रौढ-प्रकाशक्षम ।
नानावाद्यविवर्त्तनत्तनपटु स्वभ्यस्तगीतक्रम
सन्तुष्टो मुखवादको द्रुतकरो मार्दाङ्गिक कीर्त्तित ॥३९

अन्येषा लक्षण विस्तरभयान्नोक्तम् ।

अथ शुषिरम् दामोदरे—

वशोऽथ पारी-मधुरी-तित्तिरी शङ्ख काहला ।
डोडही-मुरली-वुक्का-शृङ्गिका-स्वरनाभय ॥४०

शृङ्ग कापालिक-वशश्चर्मवशस्तथापर ।

एते शुषिरभेदास्तु कथिता पूर्वसूरिभि ॥४१

वशलक्षणमाह—

मञ्जुल १ सरलश्चैव पर्वदोष २ विवर्जित ।

वैणव खादिरोऽपि स्याद्रक्तचन्दनजोऽथवा १ ॥४२

श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽथवा ।

राजतस्ताम्रजो वापि लौहज स्फटिकोऽथवा ॥४३

कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गभरन्ध्रण शोधित १ ।

शिल्पविद्या प्रवीणेन वश काय्यो मनोहर ॥४४

वशेनैव मतोऽपीति मतङ्गमुनिनोदितम् ।

नतोऽन्येऽपि तदाकारा वशा एव प्रकीतिता ॥४५

तत्र त्यक्त्वा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ॥४६

फुत्कार-रन्ध्र कुर्वीत मितमङ्गुलि पवणा ।

पञ्चाङ्गुलानि सन्त्यज्य तावद्रन्ध्राणि कारयेत् ॥४७

कुर्यात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसख्यानि कौशलात् ।

वदरीवीजतुल्यानि सन्त्यज्यार्द्धार्द्धमङ्गुलम् ॥४८

प्रान्तयार्धन्धन काय्य स्वर्णाद्यैर्नादिहेतवे ।

सिक्थकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ॥४९

(कला कलना । स्वर्णादिमुखवन्धस्थिरीकरण सिक्थकेन सम्पादनीयमिति भाव । अयमुक्त्वाप्रकारो वशो नाम्ना पञ्चाङ्गुल । एव फुत्कार-रन्ध्राद यावन्त्यङ्गुलानि परित्यज्य ताररन्ध्राणि

१ । वतुल ' वा ।

२ । 'सरलश्चैकपर्वदोष' वा ।

३ । 'वैणव खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा' इति वा पाठ ।

४ । 'सोऽन्वित' वा ।

कारयेत्, तानि तन्नामानि भवन्ति । यथा षडङ्गुलत्यागे षडङ्गुलनामा वश इत्यष्टादशपर्यन्तम् ।)

तदुक्त—

पञ्चाङ्गुलोऽय वश स्यादेकैकाङ्गुलवृद्धित ।^१
 षडङ्गुलादिनाम्ना स्याद्यावदष्टादशाङ्गुलम् ॥५०
 फुत्कारात्ताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलमन्तरम् ।
 नदेव नाम वशस्य वाशिकै परिकीर्त्यते ॥५१

तत्र त्याज्याङ्गुलमाह—

एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुल ।
 अतितारतरत्वेन वाशिकै समुपेक्षित ॥५२
 त्रयोदशाङ्गुलो वशोऽपर पञ्चदशाङ्गुल ।
 निन्दितो वशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुल ॥५३

(फुत्काररन्ध्रादेतावदङ्गुलत्यागेन ताररन्ध्र न काय्यमित्यर्थ) ।

तत्राप्यङ्गुलविशेषत्यागेन श्रष्टग्रमाह दामोदरे--

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ^२ जयस्तथा ।
 चत्वार उत्तमा वशा मतङ्गमुनि सम्मता ॥५४

तत्र कथमेषा महानन्द सज्ञोत्याह—

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुल ।
 द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजय परिकीर्तित ।
 चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ॥५५

एतेन दशैकादशद्वादशचतुर्दशाङ्गुला श्रेष्ठा, पञ्चादिणवाङ्गुलान्ता मध्या । एकद्वित्रिचतुस्त्रयोदश-पञ्चदशाङ्गुला निन्दिता इत्यर्थ ।

अथ वाशिकगुणा दामोदरे—

सुस्थानत्व सुस्वरत्वमङ्गुलि-सारणक्रिया ।

समस्तगमकज्ञान राग-रागाङ्गवेदिता ॥५६

क्रिया-भाषा-विभाषासु दक्षता गीतवादाने ।

सुस्थाने चापि दुस्थाने नादनिर्माणकौशलम् ॥५७

गातणा स्थानदातृत्व तद्दोषाच्छादनन्तथा ।

वाशिकस्य गुणा एते मया सक्षिप्य दर्शिता ॥५८

(गातणा स्थानदातृत्व गायताना नादविरतौ तत्पूरकत्वम्) ।

अथास्य दोषा—

बहुकृत्व शिरकम्प स्वस्थानाप्राप्तिरेव च ।

वृथा प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादाने ।

एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वाशिको मत ॥५९

अथ रक्तवाशिक-लक्षण—

स्थानकादिलयाभिज्ञो^१ गमकाढ्य स्फुटाक्षर ।

शीघ्रहस्त कलाभिज्ञो वाशिको रक्त उच्यते ॥६०

अथाङ्गुलि-गुणा —

प्रयुक्तिरर्द्धयुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुले गुणा ॥६१

अथ फुत्कृति-गुणा —

नैविद्य^२ प्रौढता वापि^३ सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।

माधुर्यमपि पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणा स्मृता ॥६२

१ । 'स्थानकाभिनयाभिज्ञो' इति वा पाठ ।

२ । नैविड्य ?

३ । चापि ?

फुत्कारेषु दोषमाह—

सीत्कारवहुल स्तब्धो विस्वर स्फुरितो^१ लघु ।
अमाधुय्यञ्च^२ विज्ञेया षड्दोषा फुत्कृते क्रमात् ।
नोक्त लक्षणमन्येषा बाहुल्लाच्च प्रसिद्धित ॥६३

अथ घनम दामौदरे—

अनुरक्त विरक्तञ्च द्विविध घनवाद्यकम् ।
गीतानुगमनुरक्त विरक्त तालसश्रयम् ॥६४
करताल कास्यवलो जयघन्टोऽथ शुक्तिका ।
कम्पका घटवाद्यञ्च घ टातोद्यञ्च धर्घरम्^३ ॥६५
भञ्जातालश्च मञ्जीर कत्तय्यङ्कुर एव च ।
द्वादशैते मुनीन्द्रेण कथिता घन सज्ञका ॥६६

तथ करताल लक्षण—

त्रयोदशाङ्गुल-व्यासौ शुद्धकास्य विनिमित्तौ ।
मध्ये मुखौ^४-स्तनाकारौ तन्मध्ये रज्जु गुम्फितौ ॥६७
पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जु यन्त्रितौ ।
करतालाबुभौ वाद्यौ पाठ विरामकटेविति^५ ॥६८

प्रकारान्तरमप्याहु तद् यथा—

त्रयोदश यव व्यास वक्त्रपिण्ड यवोन्मितम् ।
यव-पञ्चक गम्भीर मध्ये च यव-सप्तकम् ॥५६

१। 'स्फुटितो इति वा पाठ ।

२। अमधुराश्च वा ।

३। 'कम्पिका पटवाद्यञ्च पट्टातोद्यञ्च धर्घरम् इति वा पाठ ।

४। 'मध्यमुखौ वा ।

५। 'पाटेभ्रतटकैरिति' पाठ ।

विस्तृत वत्तुल निम्न यवत्रयमित तत ।

पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्ग समाकृति १ ॥७०

यध्येगुञ्जासमच्छिद्र पट्टसूत्रादि-गुम्फितम् ।

अत्यम्लपैष्टिनिर्दग्ध शुद्धकास्य विनिर्मितम् ॥७१

सरक्ताङ्गुलि-सुस्निग्ध-सुदीघ-मधुरध्वनिम् ।

घना निसा (?) विसरक्त दृढ शुष्क मनोहरम् ॥७२

काश्मीरादि समुदभुत तालमाहुमनोषिण ।

सुनाद दक्षिण ताल ततो हीनञ्च वामकम् ॥७३

कुर्वीत तद्भय काथ्य २ तर्जन्यङ्गुष्ठयोगत ।

वामहस्तस्थतालस्य मध्यमीषच्च नामितम् ३ ॥७४

तियगदक्षिणतालस्य परिव्यशेन तालयेत् ।

तालाङ्गैर्वादिषेच्चैव ४ प्लुतदीघलघुद्रतै ॥७५

इति करताल ।

इतरेषा लक्षण विस्तरभयादुपेक्षितम् ।

किञ्च—

तत वाद्यञ्च देवाना गन्धर्वाणाञ्च शौषिरम् ।

आनद्ध राक्षसानाञ्च मानवाना घन विटु ॥७६

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सङ्गृहीते

सङ्गीतसारसग्रहे वाद्य निणयाख्यो द्वितीयोऽध्याय ॥२॥

१ । समाकृति ?

२ । धाय ?

३ । 'मध्यम सन्निनादितम्' वा पाठ ।

४ । 'तालादौ वादयेष्ठैव' इति वा पाठ ।

तृतीयोऽध्याय

नृत्य नाट्य प्रकरणम्

तत्रादौ नाट्यवेदोत्पत्तिमाह—

अथ क्रमप्राप्तं नृत्यमाह ।

इहानुश्रयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यथित पुरा ।

चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदञ्च पञ्चमम् ॥१

भरताय ददौ पूर्वं नाट्यवेदं चतुर्थम् ।

स नाट्य-नृत्यं नृत्तानि शम्भोरग्रे प्रयुक्तवान् ॥२

तत्र च—

नृत्तं त्रिविधं नाट्यं नृत्यं नृत्तमिति क्रमात् ॥३

तत्र नाट्यं यथा—

योऽयं स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।

सोऽङ्गाभिनयनैर्युक्तो नाट्यमित्युच्यते बुध ॥४

अपरञ्च—

नाटकस्थितं वाक्याय पदार्थाभिनयात्मकम् ।

तदाद्यं भरतेनोक्तं रसभाव-समन्वितम् ।

नाटकादिषु तन्नूनमुपयुक्तं मुनीश्वरैः ॥५

---

१ । तथा दामोदरे—

उपवेदोऽयं वेदाश्च चत्वारः कथिता स्मृतौ ।

तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भूवे ॥

तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्यं प्रचारितं ।

शिवाब्जयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥

२ । 'तन्वादौ' वा ।

अथ नृत्यम्—

देशरीत्या प्रतीतो यस्ताल मान लयाश्रित ।

सविलासाङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते वृधै ॥६

विलासो यथा—

नायकालोकनादो तु^१ विशेषो हि क्रियासु य ।

शृङ्गारचेष्टासहितो विलास स निगद्यते ॥७

नृत्तमाह—

गायविक्षेपमात्रन्तु सर्वाभिनय वर्जितम् ।

आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्त नृत्यविदो विदुः ॥८

एतत्त्रय द्विधा प्रोक्त मार्गदेशीतिभेदतः ॥९

तत्र मार्गमाह—

ब्रह्माद्यमार्गितं शम्भो प्रयुक्त भरतादिभिः ।

गान्धर्वं वादनं नृत्यं यत् स मार्ग इति स्मृतम्^२ ॥१०

देशीमाह—

देशे देशे नृपादीनां यदाह्लादकरं परम् ।

गानं वाद्यं तथा नृत्यं तद्देशीत्युच्यते वृधै ॥११

कोहलेन तु भिन्नतयोक्तम्—

अतः परं प्रकक्ष्यामि नाट्यनृत्य-विकल्पनम् ।

नटस्यातिप्रवीणस्य कर्मत्वान्नाट्यमूच्यते ॥१२

मार्गो देशीति नाट्यस्य भेदद्वयमुदीरितम् ।

ब्रह्मणा यत्तपस्तप्त्वा मार्गितं शिवयोः पुरा ॥१३

मार्गनाट्यन्तु तत् प्राहुस्तच्च विशतिघोच्यते ।

नाटकञ्च प्रकरणं भाणं प्रहसनं डिम ॥१४

१ । 'नायकालोकनादिषु वा ।

२ । स्मृतं ?

व्यायोगसम्बकारौ च वीथ्यङ्केहामृगा इति ।

रूपकाणि दशैतानि शङ्करेण वभाषिरे ॥१५

नाटिका^१ प्राकरणिका हासिका तत ।

वियोगिणी च डिमिका कलोत्साहवती पुन ॥१६

चित्रा जुगुप्सिता चैव विचित्रार्थेति दुर्गया ।

एव माग नाट्यमुक्त शिवाभ्या ब्रह्मणे पुरा ॥१७

दन्तिलादिभिरुक्तानि देशीरूपाणि षोडश ।

षट्क त्रोटक गोष्ठी वृन्दकञ्च तत परम् ॥१८

शिल्पक प्रेक्षण सलापकञ्चेति तत परम् ।

हल्लीस वासिका दुलङ्घ्यक श्रीगदित तथा ।

नाट्यरसिकदुर्मल्ली प्रास्थान काव्यलासिका ॥१९

इति षोडश देशीरूपाणि ।

अथ नृत्यमाह—

नृत्तानि द्वादशोक्तानि डोम्बिकाभिनिक तथा ।

भाणक प्रस्थानकश्च लासिका वासकस्तथा ॥२०

दुर्मल्लिका विदग्धश्च शिल्पिनी हण्डिनी तथा ।

भिन्नकी तिन्दुकी चैव द्वादशोक्तानि सूरिभि ॥२१

एषामलङ्कारशास्त्रे लक्षण बहुधोदितम् ।

नज्ज्ञान ग्रहणैस्तस्माज्ज्ञेय नालेखि तमया ॥२२

१। एके तु चतुभिरङ्गैस्त्पाद्य

तिस्रिभिनू पनायकम् ।

यत् कैशिकीरसप्राय

नाटक सैव नाटिका ॥

—दामोदर

प्रकृतमनुस्त्रियते—

ताण्डव लास्यमित्येतद्द्वय द्विधा निगद्यते ॥२३
(द्वय नृत्य नृत्तञ्च) ।

तत्र ताण्डव यथा—

वर्द्धमानासारिता द्वैर्गीतिस्तत्र ध्रुवायुतम् ।
करणैरङ्गहारैश्च प्राधान्येन प्रवर्तितम् ॥२४
तण्डूकनमुद्धतप्राय प्रयोग ताण्डव विदुः ॥२५
तण्डुर्नाम शम्भोगण-विशेष । करणाङ्गहारौ वक्ष्येते । वर्द्धमानो
वाद्यविशेष । सारिका यवनिकाविशेष ।

ध्रुवालक्षणन्तु नाट्यदर्पणे—

प्रथयति पात्रविशेष, सामाजिक मनासि रञ्जयति ।
अथ सवधनानि रस, नाट्यविशेषे ध्रुवा-गीति ॥२६। इति
प्रेरणिर्वहुरूपञ्चेत्येव स्यात्ताण्डव द्विधा^१ ॥२७
(प्रेरणिताण्डव बहुरूपताण्डवञ्चेति द्विधात्यर्थ)

तत्र प्रेरणिर्यथा—

अङ्गविक्षेप-बाहुल्य तथाभिनय-शून्यता ।
यत्र सा प्रेरणी प्रोक्ता सज्ञा देशीति लोक्त^२ ॥२८

बहुरूप यथा दामोदरे—

छेदन भदन यत्र बहुरूपा मुखावली ।
ताण्डव बहुरूपञ्च तद्वानीगतमुद्धतम्^३ ॥२९

१ । 'पेवल्लिर्वहुरूपञ्च ताण्डव द्विविध मत'—इति सङ्गीतदामोदरे ।
शब्दकल्पद्रुमैऽपि द्रष्टव्यम् ।

२ । 'यत्र सा पेवल्लिस्तस्या सज्ञा देशीति लोक्त'—इति दामोदरे ।

३ । इति हस्तलिखिते मूले । 'तद्वारुणानगमुद्धत' अथवा 'तद्वारुणा-
गलमुद्धत' इति वा पाठ (?) ।

सङ्गीतकौमुदी सङ्गीतमाग्योस्तु बहुरूप-लक्षणमन्यथा दृश्यते—

तेनागीतकवाद्यपात्र सहित युक्त परावृतक
र्यद्वहद्भुत सयुत निगदित यत सूत्रद्वारेण च ।
स्यादाश्चर्य्यकर तु वीररसग शृङ्गारग वा बुधै
प्रोक्त तद्वहुरूपक बहुविधैर्भाषारस सयुतम् ॥३०

अथ लास्यमाह—

लास्यन्तु सुकुमाराङ्ग मरुरञ्ज वद्धनम् ।
स्फुरित यौवतञ्चेति तदपि द्विविध मतम् ॥३१
(स्फुरितलास्य यौवतलास्यञ्चेति द्विविधमित्यथ)

स्फुरितमाह—

यत्राद्येऽभिनये भारै रसैराश्लेष चुम्बनै ।

नायिका नायकौ यत्र^१ नृत्यत स्फुरित हि तत् ॥३२

(स्फुरितमित्यत्र च्छुरितमिति चवर्गद्वितीयादिमपि केचित्
पठन्ति, आद्ये प्रधाने रसै रसजनकैर्भावैश्चेष्टितैरित्यर्थः । आश्लेष-
चुम्बनरिति आश्लेष आलिङ्गन बहुवचनमाद्यर्थम्, आलिङ्गन-
चुम्बनादिरहितैरित्यथ । आश्लेषचुम्बनैरिति केचित्, तन्न रङ्ग
आश्लेषादेरदर्शनीयत्वात्, तदपि वक्ष्यते ।)^२

यौवतलास्यमाह—

मधुरावद्वलोलाभिनर्तनीभिर्यत्र नृत्यते ।^३

वशीकरण-विद्याभ तल्लास्य यौवत मतम् ॥३३

१ । 'नायिका-नायकश्चैव' वा ।

२ । छुरित यौवतञ्चेति लास्य द्विविधमुच्यते ।

यत्राभिनयाद्यैर्भावै रसैराश्लेषचुम्बने ।

नायिका-नायकौ-रङ्गे नृत्यतश्छुरित हि तत् ।

—इति सङ्गीतदानोदरे

३ । मधुरावद्वलोलाभिनर्तनीभिर्यत्र नृत्यते ।

—इति सङ्गीतदानोदरे

किञ्च—

लिङ्गीरित्यादि लास्याङ्गन्यन्यानुक्तानि सूरिभि ।
नातिप्रयोजनानौति न मयोक्तानि तानि हि ॥३४

नृत्तमाह—

नृत्तञ्चापि त्रिधा प्रोक्त विषम विकट लघु ।
(विषमनृत्त, विकटनृत्त लघुनृत्तञ्चेति त्रिविधम्)
विषम तत समुद्दिष्ट यद्रञ्जुभ्रमणादिकम् ॥३५
विरूप वेशावयव-व्यापार विकट मतम् ।
उपेत करणैरल्परञ्जिताद्यैलघु स्मृतम् ॥३६

अञ्जितादि करणविशेष, स च वक्ष्यति, कोहलोक्ता नृत्त
विशेषा डोम्बिका-भाणिकादयस्तूक्ता एव ।

सङ्गीतनारायणे नारदसहितायान्तु—पुनृत्य ताण्डव प्रोक्त^१
स्त्रीनृत्य लास्यमुच्यते इति साधारण्येनोक्तम् । किञ्च, प्रेरणि^२-बहु
रूपत्वेन ताण्डवस्य द्वैविध्य, स्फुरित-यौवतरूपतया लास्यस्य द्वैविध्यञ्च
भरतकोहलादि प्राचीनाचार्यैराधुनिकै शार्ङ्गदेवादिभिरपि न
लिखितम् । किञ्च—

‘प्रकारनाट्यमित्याहु यद्रासक्रीडनादिकम्’ इति सङ्गीत-
कौमुद्या ततसारेष्वेव दृश्यते ।

तदध्याधुनिकैर्नाट्याचार्यैरङ्गीकृतं यत् ।

जनानुरञ्जनाद्धेतोमया तदपि कथ्यते ॥३७

तद्यथा [काष्ठानृत्यम्]—

अष्टाभिर्गोपनारौभिरष्टभि कृष्णमूर्तिभि ।

काष्ठानृत्यं प्रभवति कृतं स्वस्तिकमङ्गलम् ॥३८

इति काष्ठानृत्यम् ।

[जाकडीनृत्यम्]—

पिच्छगुच्छकरौ पानमत्तौ गीत्वा स्वभाषया ।

तुरष्कौ नृत्यतो यत्र तन्नृत्य जाकडीति च ॥३९

इति जाकडीनृत्यम् ।

[शवरनृत्यम्]—

नृत्यन्ति शवरा यत्र गायन्नो निजभाषया ।

तदिदं शावर नृत्यमित्यहुर्नृत्यकोविदा ॥४०

इति शावरनृत्यम् ।

[करञ्जी नृत्यम्]—

शवरीवेशयो गुञ्जापुञ्जभूषणयो स्त्रियो ।

नृत्य करञ्जीनि विदुर्गायन्त्येव स्वभाषया ॥४१

इति करञ्जीनृत्यम् ।

[मत्तावलीनृत्यम्]—

मत्तानाञ्च तुरष्काणा मदिरास्वादनानन्तरम् ।

य प्रकारस्तेन नृत्य विदुर्मत्तावली वृधा ॥४२

इति मत्तावलीनृत्यम् ।

इति प्रकारनाट्यानि प्रोक्तान्याधुनिकै पुन ।

देशे देशेऽप्येवमेव देशीनृत्य तथोह्यताम् ॥४३

तदुक्क कौमुद्या—

यस्मिन् देशे च या रीतिर्या च भाषा मनोहरा ।

तयापि नृत्य भवति प्रभूणा चित्तरञ्जनम् ॥४४

इति सक्षेप ।

अथ नाट्यशाला सभानिवेशन सभासद-पात्रलक्षण वेशदीनि विस्तर-
भिया नोक्तानि ।

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सगृहीते

सङ्गीतसारसंग्रहे नृत्य-नाट्य निणयाख्यो तृतीयोऽध्याय ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः आङ्गिकाभिनय प्रकरणम्

॥ अथाङ्गहारा ॥

निर्विकतोङ्गैरभिनयो बुधैराङ्गिक ईय्यते ।

तत्राङ्गानां प्रधानत्वात्तान्युच्यन्ते समासतः ॥१॥

तत्राङ्गानामुपाङ्गानां प्रत्यङ्गानां निरूपणम् ।

यथामतीह क्रियते शार्ङ्गदेवादि सम्मतम् ॥२॥

सप्ताङ्गानि शिरोऽसोर पार्श्वहस्त-कटी पदम् ।

प्रत्यङ्गानि नव ग्रीवा-बाह्वस-मणिव धकौ ॥३॥

पृष्ठोदरोरुजङ्घाश्च जानुनी भूषणानि च ।

द्वादशोपाङ्गानि मूर्ध-दृक् तारा-भृकुटीमुखम् ॥४॥

नासे नि खासचिवुके जिह्वा गण्ड-रदाधरा ॥

मुखरागमुपाङ्गेषु शार्ङ्गदेवो गृहीतवान् ॥५॥

करयोस्तलमङ्गुल्य करभावपि केचन ।

क्षेत्रप्रचार-करणकर्माणि करयोरपि ॥६॥

पदोरुचोरुपाङ्गानि पाष्णिगुल्फतलाङ्गुलि ।

वक्षसस्तुस्तनौ पार्श्वे कटचोरप्येवमूहयेत् ॥७॥

सङ्गीतदामोदरे तु भिन्नमाह शुभङ्कर यथा—

शिर करोऽथ हृदय जठर पार्श्वयुगलम् ।

कटिश्चेति षडङ्गानि कथितानि शरीरिणाम् ॥८॥

स्कन्धो बाहु कुर्परश्च मणिवन्ध कराङ्गुलि ।

ऊरू जान्मू च जङ्घे च चरणौ च तदङ्गुलि ॥९॥

प्रत्यङ्गानि दशैतानि कथितानि मनीषिभि ।
 केश-स्तस्नौ च धम्मिल्लो ललाटो भ्रूयुगन्तथा ॥१०
 चक्षुश्च नेत्रकोणश्च दृष्टिस्तारा श्रुतिस्तथा ।
 शङ्ख गण्डौ हनुर्नासा कपोलोष्ठोदराण्यपि ॥११
 निश्वास-जिह्वे चिबुक मुख तद्राग एव च ।
 ग्रीवा चेति त्रयोविशत्युपाङ्गानि विदुर्वुधा ॥१२

अथाङ्गानि । तत्रादौ शिर आह—

धूत विधूतमाधूतमवधूतञ्च कम्पितम् ।
 आकम्पितोद्वाहिते च परिवाहितमञ्चितम् ॥१३
 निकुञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्ताधोमुखे तथा ।
 लोलितञ्चेति विज्ञेय चतुर्दशविध शिर ॥१४

दामोदरे—

आकम्पित कम्पितञ्च धूत विधूतमेव च ।
 परिवाहितमाधूतमवधूत तथाञ्चितम् ॥१५
 निकुञ्चित परावृत्तमुत्क्षिप्तञ्चाप्यधोगतम् ।
 लोलित प्रकृतिञ्चेति^१ चतुर्दशविध शिर ॥१६
 लक्षण विनियोगश्च यथोद्देशमुदीयते ।
 क्रमेण शनकैस्तिर्यक् धूतमुक्त धूत शिर ।
 प्रतिषेधेऽलिप्सिते च विषादे विस्मये भवेत् ॥१७

इति धूतम् । (१)

धूतमेव भवेच्छीघ्रभ्रमणाद् विधूत शिर ।
 शीतार्त्ते ज्वरिते भीते सद्य पातासवे त्विदम् ॥१८
 इति विधूतम् । (२)

आधूतञ्च सकृत्तीर्यगूध्वनीत शिर स्मृतम् ।
 गर्वेण स्वाङ्गवीक्षाया पाश्वस्थोद्ध-निरीक्षणे ।
 शक्तोऽस्मीत्यभिमाने च योज्यमङ्गीकृतावपि ॥१९
 इति आधूतम् । (३)

यदध मकृदानीतमवधत तदुच्यते ।
 स्थित्यर्थदेश-निर्देशे आलापादानयोरपि ।
 उपविष्टाल्पनिद्राया सज्ञायाञ्च प्रयुज्यते ॥२०
 इति अवधूतम् । ४)

बहुश शीघ्रमूर्ध्नोऽध कम्पना कम्पित शिर ।
 ज्ञानेऽभ्युपगमे रोषे वितर्के तजने भवेत् ॥२१
 इति कम्पितम् ( )

कम्पित द्वि प्रयुक्तञ्चेन्मन्दमाकम्पित भवेत् ।
 पुरस्थवस्तु निर्देशे चित्तस्थाथ-प्रकाशने ॥२२
 इति आकम्पितम् (६) ।

सकृद्दुर्द्ध्व शिरो नीतमुद्वाहितमितीरितम् ।
 शक्तोऽहमिह कार्येऽस्मीत्यभिमाने प्रयुज्यते ॥२३
 इति उद्वाहितम् (७) ।

शिरसो मण्डलाकार-भ्रमणात् परिवाहितम् ।
 विचारे विस्मये हर्षे स्मिते क्रोधेऽनुमोदने ॥२४
 इति परिवाहितम् । (८)

किञ्चित् पार्श्वनत-ग्रीव ज्ञेय मस्तकमञ्चितम् ।
 रुक्चिन्तामोहमूर्च्छासु तत्कार्यस्यानुधारने ~ ॥२५
 (अनुधारणन्तु शिरोमणौ दृश्यते)
 इति अञ्चितम् (९)

उत्क्षिप्य बाहुशिखर मग्नग्रीव निकुञ्चितम् ।
 विलासे ललिते गर्वे त्रिव्वोके किलकिञ्चिते ।
 मोट्टायिते कुट्टमिते माने स्तम्भे च तद्भवेत् ॥२६
 (विलामादिकन्तु अलङ्कारशास्त्रे प्रसिद्धम्)
 इति निकुञ्चितम् । (१०)

पराङ्भुखीकृत जीष परावृत्तमितीरितम् ।
 तत्काय्य कोप लज्जादिकृते वक्तापसारिणे ।
 परावृत्तानुकरणे पृष्ठत प्रेक्षणे तथा ॥२७
 इति परावृत्तम् । (११)

ऊर्ध्ववक्त्र शिरो ज्ञेयमुत्क्षिप्त तत् प्रयुज्यते ।
 दशने तुङ्गवस्तूना चन्द्रादि व्योमगामिनाम् ॥२८
 इति उत्क्षिप्तम् । (१२)

लज्जा दुःख-प्रणामेषु स्याद्यथार्थमधोमुखम् ॥२९
 इति अधोमुखम् । (१३)

शिर स्याल्लोलित मन्द सवत्र लोलनात् ।
 निद्रागद-ग्रहावेश-मद-मूर्च्छासु तन्मतम् ॥३०
 इति लोलितम् । (१४)

किञ्च—

सम-पाराति-कितिय्यकृस्कन्धानतोन्नते ।
 पार्श्वाभिमुखमित्यन्ये भेदान् पञ्चापरे जगु ॥३१
 एषूच्यते समतूक्तान्तगतत्वान्न चापरे ।
 निर्विकार स्वभावस्थ शिर सममुदीयते ।
 तच्च पूजा जप-ध्यान-स्वामिसेवादिषु स्मृतम् ॥३२
 इति शिर ।

अथासौ—

एकोच्चौ कर्णलग्नौ^१ चोच्छ्रितौ सस्तौ च लोलितौ ।
 इत्युक्तौ पञ्चधा स्कन्धौ नाम्नैव व्यक्त लक्षणौ ॥३३
 एकोच्चौ कथितौ स्कन्धौ मुष्टि कुन्तप्रहारयो^२ ॥३४
 इति एकोच्चौ ।

अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।

अथोर —

स्याद्वक्ष सममाभुग्न निभु^३ग्नञ्च प्रकम्पितम् ।
 उद्धाहित पञ्चधेनि तेषा लक्ष्माभिदध्महे ॥३५
 सौण्ठवाधिष्ठित वक्षश्चतुरस्त्राङ्ग-सश्रयम् ।
 प्रकृतिस्थ सम प्राहु स्वभावाभिनये समम् ॥३६
 इति समम् ।

निम्न शिथिलमाभुग्न वक्ष स्याद्वर्ष लज्जयो ।
 शीत्कृत शल्ययो शोके मूर्च्छाभी सभ्रमेषु च ।
 कार्य्य व्याधौ विषादे च ब्रूते शङ्कर किङ्कर ॥३७
 इति आभुग्नम् ।

विस्तरभयान्नोक्तमन्येषा लक्षणम् ।

अथ पार्श्वम्—

विवर्तित चापसूत^३ प्रसारितमथो नतम् ।
 उन्नतञ्चेति सचख्यु पार्श्व पञ्चविध वृद्धा ॥३८

१ । 'लग्नकर्णौ' वा ।

२ । भक्तिरत्नाकरे किञ्चिदधिको पाठ — 'आश्लेषे शिशिरे चासौ
 ङ्कुकावाद्यवादन' (३२४१) इति द्रष्टव्यम् ।

३ । चापसूत्र ?

विवर्तनात्त्रिकस्य स्यात् परावृत्ते विवर्तितम् ॥३९
(त्रिकस्य पृष्ठदेशस्येत्यर्थः । पृष्ठवशाधरे त्रिकमिति ।)
इति विवर्तितम् ।

नोक्तमन्येषा लक्षणम् ।

॥ अथ हस्त ॥

अस्युता सयुताश्च नृत्यहस्ता इति त्रिधा ।
हस्तका कथितास्तज्ज्ञैः सामान्या नृत्यभेदतः १ ॥४०

दामोदरे—

अस्युता कियन्तोऽपि कियन्त सयुता परे २ ।
नृत्यहस्ता कियन्त स्युरित्थ हस्तास्त्रिधा मता ॥४१
हस्तेनैकेन कर्माणि येषां ते स्युरस्युता ।
येषां हस्तद्वयेनैव कर्माणि ते तु सयुता ३ ॥४२
नृत्यमात्रं स्थिता ये नु न किञ्चिद्वस्तुवाचिनः ४ ।
अङ्गहारेण सहिता नृत्यहस्तास्तु ते मता ॥४३
उत्तानं पार्श्वगश्चेव तथाधोमुख एव च ।
हस्त-सञ्चारस्त्रिविधो भरतेन प्रकीर्तितः ॥४४

क्वचित्तु—

उत्तानौऽधस्तलं पार्श्वतलो हस्तोऽग्रतस्तलं ।
सुसमुख्यतलश्चोर्ध्वमुखोऽधोवदनस्तथा ॥४५
पराङ्मुखं सम्मुखश्च हस्तोऽन्यं पार्श्वतोमुखं ।
ऊर्ध्वगोऽधोगतं पार्श्वगतं हस्तस्तिरोगतं ॥४६

- १ । सामान्यनृत्यभेदतः ?
- २ । 'सयुतापरे' वा ।
- ३ । 'कम ते स्युस्तु सयुता' इति वा पाठः ।
- ४ । 'किञ्चिद्वस्तुवाचका' इति वा पाठः ।

सम्मुखागत इत्याहुर्हस्तान् पञ्चदशापरे ।
पञ्चधेत्यपरे प्राहुस्ते-त्वत्रा तर्भवन्ति हि ॥४७

तत्र क्रमप्राप्तासयुतानाह—

पताकस्त्रिपताकोर्द्धचन्द्रारय कत्तरीमुख ।
अराठमुष्टि-शिखर कपित्थ खटकामुखा ^१ ॥४८
शुकतुण्ड काङ्कुलश्च पद्मकोषोऽथ पल्लव ।
सूचीमुख सपशिराश्चतुरो मृगशीर्षक ॥४९
हसास्यो हसपक्षश्च भ्रमरो मुकुलस्तथा ।
ऊणनाभश्च सन्दशस्ताम्रचूडोऽपर कर ॥
अमी असयुता हस्ताश्चतुर्विंशतिरीरिता ॥५०
उपधानं सिंहमुख कदम्बश्च निकुञ्चक ।
असयुतेषु चतुरोऽधिकानेतान् परे जगु ॥५१
त्रिशदामोदरेणोक्ता अमी हस्ता असयुता ^२ ।
असयुता अथवशादेते स्यु सयुता अपि ॥५२

१ । खटकामुखा ?

२ । शुभङ्करेण निमित्तयो सङ्गीतदामोदर हस्तमुदतावत्योरसयुता हस्ता
यथा—

असयुताना हस्तानामुद्देश क्रियतेधुना ।
शुभङ्करेण कबिना नानाभिमयशालिना ॥
पताक पद्मकोशश्च हसास्य कत्तरीमुख ।
अलपद्मस्त्रिपताको मुष्टिक शिखरस्तथा ॥
अधचन्द्र सपशिरा सूच्यास्य खटकामुख ।
अराल शुकतुण्डश्च सदश काङ्कुलस्तथा ॥
ऊणनाभोऽपि कथित कपित्थो मृगशीर्षक ।
हसपक्षस्ताम्रचूडश्चतुरो मुकुलस्तथा ॥
भ्रमरश्च कदम्बश्च कणसारमुखाङ्ग्वय ।
घोणिकोऽप्यथ सिंहास्योऽङ्कुशस्तन्त्री मुखस्तथा ।
इत्येते कथिता हस्ता मया त्रिशदसयुता ॥

॥ अथ हस्तप्रयोगा ॥

किञ्च—

पताक प्रकृतित्वेन बहुहस्तो भवेत्तत ।
 विनियोग बहुत्वाच्च प्रथम स निगद्यते ॥५३
 अङ्गुष्ठो यस्य वक्र सन् तर्जनीमूलसंश्रित ।
 ऋजवोऽङ्गुलया शिष्टा स पताक इति स्मृतम्^१ ॥५४
 एष स्पर्शो च पेटे च पताका तालिकादिषु ।
 ज्वालास्वद्वगतास्तस्याङ्गुल्य प्रविरलाश्चला ॥५५
 धारास्ववो गता पक्षिपक्ष तस्य कटिस्थिति ।
 ऊर्ध्वं गच्छन्तुच्छितेषु पुष्कर-ग्रहणे त्वध ॥५६
 ऊर्ध्वं गच्छन् कटिक्षेत्रात् उतक्षेपाभिनये कर ।
 आभिमुख्ये मुखक्षेत्रमागच्छन्निजपाश्वत ॥५७
 कम्प्र पाश्वर्णे निषेधे च पाश्वर्णे विभजने पृथक् ।
 पताकञ्च शनैर्घर्षोन्मर्दने मार्जने तथा ॥५८
 शिलादिस्थूलवस्तूना धारणोत्पाटनादिषु ।
 उच्छ्रितौ विच्युतौ^२ काय्यवितावन्योन्यसम्मुखौ ॥५९
 अधोगतोच्छ्रित-तलाङ्गुलिर्वायूर्मिवेगयो ।
 सरपल्लव निर्देशौ स्वस्तिकीभूय विच्युतौ^३ ॥६०
 काय्यो पताको विश्लिष्य स्वस्तिकाकारता गतौ ।
 छदने गोपनादश-वाचने प्रोज्ज्वनेषु च ॥६२
 अधोमुखोत्तालतलौ हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ ।
 कृत्वा प्रदर्शयेद्वेला विलग्राह गृह गृहम्^४ ॥६६

१ । स्मृत ?

२ । उच्छ्रितौ उच्चगतौ, विच्युतौ विक्छेदे इत्यथ ।

३ । विच्युता ?

४ । शुभङ्कर-निमित्ते हस्तमुमुक्तावलीग्रन्थोऽपि द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि निविशेषेण हस्तप्रयोगा उक्ता तथापि लोकप्रयुक्तमनु
सृत्यैव प्रयोज्यम् । तदुक्त—

लोकप्रयोगमुद्दीक्ष्य नाट्याङ्गमुपजीव्य च ।
तत्तच्चेष्टानुसारेण हस्तकान् सप्रयोजयेत् ॥६४
घषणच्छेदनादर्शं विभागादौ स्फुटं हि तत् ॥६५
इति पताक ।

पताकस्त्रिपताक स्याद् वक्रिना चेदनामिका ।
एष दध्यादि-साङ्गत्यद्रव्यस्पर्शो प्रयुज्यते ॥६६
पराङ्मुख स्यादाह्वाने लग्नद्व्यङ्गुलि कुञ्चनात् ।
कतव्योऽसौ पार्श्वतले नमस्कारे शिरोगत ॥६७
अस्त्रे तन्मार्जने तम्मादधो या तीमनामिकाम् ।
नेत्रक्षेत्रगता विभ्रत्तिलके तु ललाटगाम् ॥६८
समुत्तानाङ्गुलियुगो वदनोन्नमने भवेत् ।
सन्दोहेऽङ्गुलियुगमन्तु क्रमात् कार्यं नतोन्नतम् ॥६९
वहि क्षिप्ताङ्गुलिद्वयोऽधस्तलोऽनादरोऽभिभूते ।
मूर्ध्नोऽन्तधोमुख कार्यो भ्रमन्तुष्णीष धारणे ॥७०
तादृशो मस्तकादूध्व कार्यो मकुट धारणे ।
पक्षिस्तोतोऽनिलेषूध्वमधस्तिर्यग् ब्रजन् क्रमात् ॥७१
कटिक्षेत्रगतो विभ्रदधोमुखचलाङ्गुली ।
अलकस्यापनयने ललाटादलकाश्रित ॥७२
दुर्गन्धे दुर्वचसि च दुःशब्द श्रवणेऽपि च ।
अङ्गुलिभ्यां क्रमात् कुर्वन् नासास्यश्रोत्र-संवृति ॥७३
उत्तानाधोमुखान्योन्याग्रसश्लिष्टे विवाहने ।
अधोमुख स्वस्तिकौ तु गुरुणा पादवन्धने ॥७३

भालस्थौ स्वस्तिकौ काय्यौ विच्युतौ नृपदशने ।
 तिर्य्यगविशिष्ट सम्बन्धो स्याता तौ गृहदर्शने ॥७४
 तपस्विदशने काय्या वृद्धौ चापि पराङ्मुखौ ।
 परस्परस्याभिमुखौ क्तव्यो दारदशने ॥७५
 स्त्रिय नितम्वादास्कन्ध सव्यपार्श्वे व्रज तनो ।
 उत्तानाधोमुखी काय्याविग्रे वक्त्रस्य सम्मितौ ॥७६
 वडवानल नक्राणा मकराणाञ्च दर्शने ।
 सम्मुख प्रसृताङ्गुष्ठ काय्यौ वालेदुदर्शने ॥७७
 पराङ्मुखोऽधोऽङ्गुष्ठस्तु रथ तच्चक्रदर्शने ॥७८
 इति त्रिपताक ।

यस्याङ्गुल्यस्तु विनता सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
 अर्द्धचन्द्राकृति सोऽययर्द्धचन्द्राभिध कर ॥७९
 असौ पराङ्मुखौ खेदे कपोल फलक दधत् ।
 अन्योन्यसम्मुखौ तिर्य्यङ् मध्ये तु सयुतौ ॥८०
 ताटङ्के कणगोलोक दृष्ट्या निष्कासने वलात् ।
 कङ्कणे मणिवन्धस्थो मण्डलाकारमाप्नुवत् ॥८१
 असयुतावूर्ध्वगतावुत्थितौ बालपादपे ।
 शङ्खे तु तौ मुखान्तस्थौ पुरतोऽभिमुखौ घट ॥८२
 मेखलाया कटि क्षेत्रगतो स्यातामधोमुखौ ॥८३
 इत्यर्द्धचन्द्र ।^१

अन्येषा लक्षण विस्तरभयान्नोक्तम् ।

इत्यस्यतहस्ता ।

१ । तर्जन्यादिकनिष्ठान्ता यस्याङ्गुल्यो नति गता ।

अङ्गुष्ठोऽपि तत सोऽधचन्द्र कोदण्डखण्डवत् ॥

—इति हस्तमुक्तावली

अथ क्रमप्राप्त सयुतमाह—

जञ्जलिश्च कपोतश्च ककट स्वस्तिकस्तथा ।
 दोल पुष्पपुटोत्सङ्ग खटका-वर्द्धमानका ॥८४
 गजदन्तश्चावहित्थो निषधो मकरस्तथा ।
 वर्द्धमानश्चेति हस्ता सयुता स्युस्त्रयोदश^१ ॥८५
 पताक हस्ततलयो सश्लिष्टश्चेत्तदाञ्जलि ।
 नमस्कारे देवताना शिरस्थोऽयमुदीरित ॥८६
 गुरुणान् नमस्कारे मुखक्षेत्रगतो भवेत् ।
 नमस्कारे तु विप्राणा हृदिस्थ सद्भिरिष्यते ।
 अन्येष्वनियमो ज्ञेयस्त्रिभिः कार्यो यथेप्सितम् ॥ ८७
 इत्यञ्जलि ।

मूलपाश्चाग्रसश्लिष्टो विशिष्टो तुलयो करौ ।
 स कपोत, केचिदेन कूममाहुर्मनीषिण ॥८८
 प्राङ्मुखो गुरु-सम्भाषे प्रणामे विनयेऽपि च ।
 शिशिरे कम्पिते हृतस्थ स्त्री कापुरुषयोर्भये ॥८९
 इति कपोत ।

बाहुल्यभीतिना लक्षणमन्येषा नोक्तम् ।

इति सयुतहस्ता ।

- १ । सयुतानाञ्च हस्तानामुद्देश क्रियतेऽधुना ।
 गजदन्त कपोतश्च वर्द्धमानाञ्जली तथा ।
 निषध ककश्चैव तथोत्सङ्गोऽहित्थक ॥
 स्वस्तिको मकरो दोलस्तथा पुष्पपुटाभिध ।
 मरालश्च तथैवाय स्वखकावर्द्धमानक ॥
 चतुर्दशेति वथिता सयुता हस्तका अमी ।

—इति दामोदर हस्तमुक्तावलीश्च

अथ नृत्यहस्ता —

चतुरस्रावथोदृत्तौ हस्तौ तेना (?) तल मुखाभिधौ ।
 स्वस्तिकौ विप्रकीर्णविप्यवालखटकामुखौ ॥९०
 आविद्धवक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचिर्ताद्वरेचितौ ।
 नितम्बौ पल्लवौ केशवन्धावुत्तानवञ्चितौ ॥९१
 लताख्यौ करिहस्तश्च पक्षवञ्चितकाभिधौ ।
 पक्षप्रद्योतकौ दण्डपक्षौ गरुडपक्षकौ ॥९२
 ऊर्ध्वमण्डलिकौ हस्तौ पाश्वमण्डलिनावपि ।
 उरोमण्डलिनौ स्यातामुरपार्श्वोर्ध्वमण्डलौ ॥९३
 मुष्टिकस्वस्तिकावन्यौ नलिनीपद्मकोशकौ ।
 अल्पद्मावुल्वनौ च वलितौ ललिताविति ॥९४
 नृत्यहस्ता मतास्त्रिशन्नृत्यमात्रोपयोगिनः ।
 वरदा भयदावद्धचतुरस्राविति द्वयम् ॥९५
 अन्यत् शिरोमणिं प्राहुः तत्तद्वात्रिशदीरिताः ।
 समानकुपरस्कन्धौ वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरौ ॥९५
 प्राङ्मुखौ खटकावक्त्रौ चतुरस्राभिधौ करौ ।
 मुक्ताहारस्रगादीनामेतावाकषणे मतौ ॥९६
 इति चतुरस्रौ ।

१ । खटकामुखमिति—

अनामिका कनौयस्यावुतक्षिप्ते वक्रिते मनाक् ।
 विरले चेत् कपित्थस्य तदा स्यात् खटकामुख ॥

परशुरामसहितायान्तु कराभ्यास-प्रकरणे—

तजनीमध्यमामध्ये पु खोऽङ्गुष्ठेन पीडयते ।
 तस्मिन्ननामिकायोगात् स हस्तः खटकामुखः ॥ इति
 उत्तानोऽसौ युगादौ स्याद्वस्त्रचामरधारणे
 कुसुमावचयेत्यादौ ।

समाभ्या हसपक्षाभ्यामुत्तानोऽधो ब्रजत्यव ।^१
 यदान्योऽधोमुखो वक्षस्तदोद्धृत्तौ करौ स्मृतौ ॥९७
 तालवृन्तावाहुरेके तालवृत्त-निरूपणौ ।
 प्राङ्मुखो हसपक्षौ च व्यावृत्त-परिवर्त्तितौ ॥९८
 उद्धृत्तौ मेनिरे केचिज्जयशब्दे प्रयोजयेत् ॥९९

इत्युद्धृत्तौ ।

अन्येषा लक्षण बिस्तरभयादुपेक्षितम् ।

इति नृत्यहस्ता ।

अथ कटिमाह^२—

कम्पितोद्वाहितोच्छिन्ना विवृता रेचिता मता ।
 कटी पञ्चविधा प्रोक्ता तल्लक्षण व्याहरेऽधुना ॥१००
 द्रुत^३ (?) गतागते पार्श्वे दधती कम्पिता मता ।
 ता कूब्जवामनादीना गमने विनियुञ्जते ॥१०१
 इति कम्पिता ।

अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।

अथ पदम्—

समोऽञ्चित कुञ्चितश्च सूच्यग्रतल-सञ्चर ।
 मदितोदघाटितौ चेत्यग्र पार्श्वग-पाचिगौ ।
 ताडितोद्धटितौच्छेध उद्धाटित इति क्रमात् ॥१०२

१ । हसपक्षमिति—

तज याद्या पताकस्य तिस्रोऽङ्गुल्यो नता सप्ता ।
 ऊर्ध्वार्वा कनीयसी यत्र हसपक्ष स उच्यते ॥
 शशङ्कर-निमित्ते हस्तमक्तावलीश्रथेऽपि द्रष्टव्यम् ।

२ । समाच्छिन्ना विवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
 उद्वाहिता चेति कटि षड्विधा परिकीर्तिता ॥

—सङ्गीतदामोदर

३ । द्रुत ?

त्रयोदशविव प्रोक्तश्चरणो नृत्यकोविदै ।
 स्वभावस्थेन स्थितौ भूमौ सम पादोऽभिधीयते ॥१०३॥
 त्वभाताभिनये काय्यो स्थिरोऽसौ रेचके चल ॥१०४॥
 इति सम ।

अन्येषा लक्षण विस्तरभयान्नोक्तम् ।
 इति सप्ताङ्गानि ।

अथ प्रत्यङ्गानि । ग्रीवा—

समा निवृत्ता वलिता रेचिता कुञ्चितकुञ्चिता ।
 त्रस्ताननोन्नता चेति ग्रीवा नवविधा भवेत् ॥१०५॥
 समा स्वाभाविकी व्याने जपे काय्ये स्वभावजे ॥१०६॥
 इति समा ।
 अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।

अथ बाहु —

ऊर्ध्वास्योऽधोमुखस्तिर्यग्गपविद्ध प्रसारित ।
 अञ्चितो मण्डलगति स्वस्तिकोद्दृष्टि तावपि ॥१०७॥
 पुटानुसारी सरलान्दोलितौ नम्रकुञ्चितौ ।
 आविद्धोत्सारिताविव बाहु षोडशधोदित ॥१०८॥
 शीर्षाद्धर्द्धं व्रजन् बाहुरूर्ध्वास्यस्तुङ्गदशने ॥१०९॥
 इति ऊर्ध्वास्य ।
 अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।
 इति बाहु ।

अथ मणिवन्ध —

निकुञ्चाकुञ्चित चलासमोभ्रमित इत्ययम् ।
 मणिवन्ध पञ्चविधो निकुञ्चस्तु स उच्यते ॥११०॥

यो वह्निर्निम्नता नीत स्वदानाभयदानयो ॥१११
 इति निकुञ्चित । अन्येषा नोक्तम् ।
 इति मणिवन्ध ॥

अथ पृष्ठोदरे—

पष्ठन्तु जठरोक्ताभिवर्त्तनाभिवर्त्तिते ।
 अतो न तत्पृथगवाच्य जठर तूच्यतेऽधुना ॥११२
 क्षाम खल्ल तथा पूण रिक्तपूण चतुर्विधम् ।
 क्षाम रयान्नमनाज्जम्भा-हास्य निश्वास-रोदने ॥११३
 निम्न खल्ल क्षुधार्त्ते स्यादातुरे श्रम-कषिते ।
 वेतालभृङ्गवाच्यादि जठराकारधारिते ॥
 अन्येषा लक्षण बाहुल्यभयान्नोक्तम् ।
 इत्युदरम् ।

अथ ऊरु —

कम्पितो वलित स्तब्धो वत्तितश्च विवर्त्तित ।
 इत्यूरु पञ्चधा तत्र मुहु पार्श्वे नतोन्नते ।
 यस्यासौ कम्पितो ज्ञेयोऽधमाना गमने तत ॥११४
 इति कम्पित । अन्येषा नोक्तम् ।
 इ यूरु ।

अथ जङ्घा—

आवर्त्तितानता क्षिप्तोद्वाहिता परिवर्त्तिता ।
 निसृता च परावृत्ता तिरश्चीना वहिगता ॥११५
 कम्पिता चेति दशधा जङ्घा नृत्यविदो जगु ।
 वामे दक्षिणत पदे दक्षिणे वामत कृते ।
 मुहुरावर्त्तिता प्रोक्ता विदूषक परिक्रमे ॥११६
 अन्येषा लक्षण नोक्तम् ।
 इति जङ्घा ।

अथ जानु—

सहत कुञ्चित मार्द्धकुञ्चित नतमुन्नतम् ।
विवृत सममित्यूचे जानु सप्तविध वुधे ॥११७॥

रोषेर्ष्यादौ सहत स्यात जानु निष्ठान्यजानु चेत् ॥ इति
इति जानु । अन्येषा नौक्तम् ।

अथ भूषणम्—

यत्तु^१ वेशयुषो भूषा भूषण तु निगद्यते ॥११८॥

इति मूषणम् ।

इति नव प्रत्यङ्गानि^२

॥ अथ शिरस उपाङ्गानि^३ ॥

तत्र प्रथमत दृष्टय —

दृष्टयस्त्रिविधा स्थायिदृष्टयो रसदृष्टय ।

दृष्टयो व्यभिचारिण्य उद्दिशाम क्रमादिमा ॥११९॥

तत्र स्थायिदृष्टय —

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दीप्ता भयान्विता ।

जुगुप्सिता विस्मितेति दृष्टय स्थायि-भावजा ॥१२०॥

१ । तत्ते ?

२ । (क) प्रत्यङ्गानि सङ्गीतदामोदरे—

स्कधो बाहु कपु रश्च मणिवध कराङ्गुली ।

ऊरु जानुश्च जड घा-चरणञ्च तदङ्गुली ।

प्रत्यङ्गानि दशैतानि कथितानि मनीषिभि ॥

एतेषु प्रत्यङ्गेषु एकैकमप्यनेक प्रकारमिति ।

(ख) प्रत्यङ्गानि मन्दिकेश्वरो विरचिता अभिनयदर्पणे—

प्रत्यङ्गायथ य स्कधौ बाहुपृष्ठ तथोदरम् ॥

ऊरु जङ्घे षडित्याहुपपरे मणिवध कौ ।

आनुसी कूपरावेतत् त्रयमप्यधिक जम् ॥

मनाक्समुत्क्षिप्तैकभ्रू साभिलाषा कटाक्षिणी ।
 यद्गतागतविश्रान्ति वचित्रेद्येण विवर्त्तनम् ।
 तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाक्ष प्रचक्षते ॥१२१॥

विलासिनी दृष्टिरुक्ता स्निग्धेति रतिभावजा ।
 अत्र भ्रुवो समुत्क्षेप गार्ज्जदेव प्रभाषते ॥१२२॥
 इति स्निग्धा ।

फुल्लगल्लाविशत्तारा किञ्चिदाकुञ्चिता चला ।
 निमेषिणी स्मिताकारा हृष्टा दृष्टिरुदाहृता ॥१२३॥
 इति हृष्टा ।

ईषत् श्लथोत्तरपुटानभिव्यक्तो तारका ।
 सवाष्पामलसञ्चारा दृष्टिर्दीनेति कथ्यते ॥१२४॥
 इति दीना ।

स्थिरा वत्तपुटा (?) रुक्षा किञ्चित्तरलतारकाम् ।
 भ्रुकुटीकुटिला दृष्टि क्रुद्धा ब्रूते हरिप्रिय ॥१२५॥
 इति क्रुद्धा ।

स्थिरा विकशिता धैर्य्यमुद्गिरन्तीव या भवेत् ।
 दृष्टिरुत्साहिनी प्राहुस्ता दृप्ता भरतादय ॥१२६॥
 इति दृप्ता ।

निगच्छन्निव यन्मध्य सा स्यादविक्षिप्ततारका ।
 बिस्फारितोभयपुटा या सा दृष्टिभयान्विता ॥१२७॥
 इति भयान्विता ।

अस्पष्टालोकिनी मीलतारका सङ्कुचतपुटा ।
दृश्य दष्टा समुद्विग्ना दृष्टिरुक्ता जुगुप्सिता ॥१२८
इति जुगुप्सिता ।

पुरविस्फारिताकार पुटद्वन्द्वा विकाशिनी ।
निश्चला दृष्टिरुद्विग्नतारकाद्विस्मिता स्मृता ॥१२९
इति विस्मिता ।

इत्यष्टौ दष्टय म्थायिभावजा लक्षिता क्रमात् ।
एता एवोल्बणा सत्यो जायन्ते रसदष्टय ॥१३०

ता यथा—

कान्ता^१ हाम्या च करुणा रौद्री वीरा भयानका ।
वीभन्साचाद्भुता चाष्टौ विज्ञेया रसदृष्टय ॥१३१
कन्दर्पवर्द्धिनी दश्यमापिवन्तीव निमला ।
सञ्भ्रुकप-कटाक्ष^२ या दृष्टि कान्तोचिता विदुः ॥१३२
इति कान्ता ।

आश्रज्जिता पुटा तीव्रमध्यमन्यक्रमेण या ।
भ्रान्तान्तर्नीत-तारा च दृष्टिर्हास्येति सोच्यते ॥१३३
इति हास्या ।

पतितोद्धृष्टा सास्त्रा शोकमन्थर-तारका ।
नासाग्रानुगता दृष्टि करुणा करुणे रसे ॥१३४
इति करुणा ।

स्तब्धतारोभयपुटा शोणा भ्रुकुटिभीषणा ।
उग्रातिधूसरा दृष्टिर्या सा रौद्रीति कथ्यते ॥१३५॥
इति रौद्री ।

अचञ्चला विकसिता गम्भीरा समतारका ।
तेज शोभाविशेषात्तु सप्तभेदान् विवृण्वती ।
दीप्ता सङ्कुचितापाङ्गा वीरा दृष्टिरुदाहृता ॥१३६॥
इति वीरा ।

स्तब्धोभयपुटात्यन्तवलमान-कणीनिका ।
ईषत् कुञ्चित पक्षमाग्राद्भुता दृष्टिरुदीर्यते ॥१३७॥
इत्यद्भुता ।

स्तब्धोद्वत्तपुटात्यन्तचञ्चलोद्वत्त तारका ।
दृश्यात्पलायमानेव भीत्या दृष्टिर्भयानका ॥१३८॥
इति भयानका ।

वीभत्सा स्यान्मीललोल-पक्षमा तरल-तारका ।
दश्योद्वेगादिपाङ्गोच निकुञ्चित पुटोच्छिता ॥१३९॥
इति बीभत्सा ।

शृङ्गार प्रमुखोष्वेता रसेषु स्थायिदृष्टय ।
जायन्ते व्यभिचारिण्यो लक्ष्यन्ते दृष्टयोऽधुना ॥१४०॥

ताश्च—

मलिना शङ्किता ग्लाना जिह्वा शून्या विषादिनी ।
लज्जिता मुकुला श्रान्ताभितप्ता कुञ्चिता तथा ॥१४१॥

आकेकरा विकाशाद्धा मुकुल। च वितर्किका ।
विभ्रान्ता विप्लुता त्रस्ता ललिता मदिरिति च ॥१४२

विशतिव्यभिचारिण्यो दृष्टय कथिता इमा ।
दृश्यादपसृते तारे किञ्चिन्मुकुलितौ पुटौ ॥१४३

दधत्तपाङ्गौ विच्छायौ पक्षमाग्र-स्यन्दन तथा ।
दृष्टि स्यान्मलिना स्त्रीणा विकृते सा प्रयुज्यते ॥१४४
(प्राप्ते कालेऽप्यसलाप प्रियेण विकृत मतम्)
इति मलिना ।

मुहुश्चला स्थिरपाश्वर्वा नोकली (?) बहिरुन्मुखी ।
मूढावलोकिनी शीघ्रनिवृत्ता च विलोकनात् ॥
शङ्कया शङ्किता दृष्टिरुक्ता नि शकङ्कसूरिणा ॥१४५
इति शङ्किता ।

विश्लथभ्रू पक्षमपुटा मलिना मन्दचारिणी ।
अन्तर्निविष्टतारा या दृष्टिर्ग्लानेति सोच्यते ॥
एषा ग्लानावपस्मारे नियुक्ता भरतादिभि ॥१४६
इति ग्लाना ।

इतरेषा लक्षण बाहुल्यभयान्नोक्तम् ।
इति षट्त्रिंशदृष्टय ।

अथ ताराभकुटीमुखादय सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता ।
इति उपाङ्गानि ।

अथ नृत्याङ्गानि—

स्थानकानि तथाचारी करण मण्डल तथा ।

अङ्गहारश्च भरते (?)^१ नृत्याङ्ग पञ्चचोदितम्^२ ॥१८७

एतेषु नृत्याङ्गेषु एकैकमप्यनेकप्रकार भवतीति लक्षण च
वाहुल्यतया नोक्तम् ।

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा) सङ्गृहीते सङ्गीत
सारसंग्रहे आङ्गिकाभिनयारयो चतुर्थोऽध्याय ॥४॥

॥ शकाब्दा १ २५ ॥

१ । भव ते ?

२ । (क) तत्र स्थानकानि यथा—

सहत समपादञ्च स्वस्तिक वद्धमानक ।

* * * *

स्थानकानि त्रयविशदेवतायुक्तानि सुरिभि ॥

(ख) चारी यथा—

न हि चारी विना नृत्ये नृत्यसङ्गे प्रवर्तते ।

* * * *

षडविंशतिर्भोमाचार्य इत्याख्याता मनीषिभि ॥

(ग) आकाशचारी यथा—

चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विक्षेपद्वन्द्वरी तथा ।

* * * *

आकाशचारिका एता षोडशैव निरूपिता ॥

(घ) करण यथा—

करणान्तु सर्वेषा सामास्यलक्षण त्विद ।

* * * *

तलपुष्पपुटञ्चापि विक्षिप्त वलितोदितम् (?) ॥

(ङ) मण्डल यथा—

सग्राह्य नृत्यनाट्येषु युद्धव्यायामयोस्तथा ।

मण्डलापि नियोज्यानि भौमान्तरीक्षभेदत ॥

* * * *

(च) अङ्गहारा यथा—

तैप्यराजिताद्या स्युरङ्गहारास्तु षोडश ।

—सङ्गीतदामोदरस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमोऽध्यायः.

भाषादि निरूपणम्

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अत्र भाषादि-नियममाह—

प्रकृतिः सस्कृतं तत्तद्भवे प्राकृतमुच्यते ।

तद्भव तत्समञ्चति द्वधा देश्यञ्च केचन ॥१॥

सङ्गीतदामोदरे—

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेक प्राकृतः समः ।

देववाणीति विख्यातं सस्कृतं भुवनत्रये ॥२॥ इति

तद्भवः तत्र सस्कृते भवः लक्षणवशाद् रूपान्तरप्राप्तम्, यथा
१। खं घरं पेरन्तादि । यथा वा—शृङ्गारं सिङ्गारो, चन्द्रं चन्दो,
ब्रह्मणं ब्रह्मणो, कनकं कणञ्जं वनं वणं सिन्दूरं सेन्दूरं, सेफालिकां
सेहालिकां, स्वरतिं सुरही लक्ष्मीं लच्छी ।—इति तद्भवम् ।

तत्समं सस्कृतसमं यथा—तरलं तरङ्गं मन्दारं हरं हीरं हारं कीरं
केरलं रमणीं मणिप्रभृतयः शब्दाः ।—इति तत्समम् ॥१॥

---

१ । सङ्गीतदामोदरे पाठांतरं यथा—

सस्कृते प्राकृतं जपभ्रंशं पैशाचिकमिति चतस्रो भाषा भवन्ति ।

देववाणीति विख्यातं सस्कृतं भुवनत्रये ।

साधुशब्दत्वमेतस्तं सवत्रं सूरयो विदुः ॥

दद्भवस्तत्तं समावेशीत्यनेकं प्राकृतं क्रमः ।

कृते सस्कृताद्भवः प्राकृतः । तद्भवः सस्कृतः भवः । यथा—
शृङ्गारं सिङ्गारं चन्द्रश्चन्द्रं ब्रह्मणो ब्रह्मणं कनकं कनकं रत्नं रत्नं सिङ्गूरं
सेन्दूरं सेफालिकां सेहालिकां सुरभिं सुवही लक्ष्मीं लच्छमीत्यादयः । तत्समः ।
सस्कृतसमः । यथा—हीरहरं हारं कीरं केरलं जीवतं वलं वमणीं मणिं प्रभृतयः
शब्दाः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।९)—देवाद्याः सस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यः पिशाचाद्यः मागधः हीनजातयः ॥

देश्यम्—लक्षणैरप्रसिद्ध तत्तद्देशप्रसिद्ध महाकविप्रयुक्त यथा—
लडह पेट्ट चोक्यादि । यथा वा गुज्जरातादिदेशे अद्वन्द्वो प्रेमविछोली
पडिक्त कब्जोट्टमुत्पलमिति निगद्यते ।

यदाह भोजदेव —

देशे देशे नरेन्द्राणा जनानाञ्च स्वके स्वके ।
भक्त्या प्रवृत्तते यस्मात्तस्माद्देश्य निगद्यते ॥३॥

दामोदरे—

यस्मिन् देशे यदारीति प्राकृतस्य निबध्यते ।
तेनैव व्यवहारेण तद्देशीय निरुच्यते १ ॥४॥
इति देश्यम् ।

तच्च भाषा विभाषापभ्रशपैशाच्चभेदत ।
चतुर्विध तच्च भाषा विभाषा पञ्चधा पृथक् ॥५॥
अपभ्रशास्त्रयस्तिस्त्र पशाच्यश्चेति षौडश ।
भाषा इति शेष ।

तनु—

महाराष्ट्री तथावन्ती शौरसेन्यद्धमागधी ।
वाल्मीकी मागधी प्राच्येत्यष्टौ दाक्षिणात्यया ॥६॥
शकाराभीर चाण्डाल शबर द्राविडोड्रजा ।
होना वनेचराणाञ्च विभाषा नाटकाश्रया ॥७॥

१ । सङ्गीतदामोदरस्य पाठे—

यस्मिन् देशे यथारीति प्राकृतस्य निरुच्यते ।
तेनैव व्यवहारेण तद्देशीय निरुच्यते (?) ॥

२ । तथा सरस्वतीकण्ठाभरणे (२।१७)—

शुद्धा साधारणी मिश्रा सकीर्णा नाग्यगाभिनी ।
अपभ्रष्टेति साचार्य्यैर्जति षोढा निगद्यत ॥

ब्राचडो नाटवैदर्भावुपनागरनागरौ ।

वावरावत्य पाञ्चाल-टाक्कमालव-कैकया ॥८

गौडोढ-दैव पाश्चात्य पाण्ड्य-कौन्तल सैहला ।

कालिङ्गच-प्राच्य कार्णाट-काञ्च्य-द्राविड-गौज्जरा ॥९

आभीरो मध्यदेशीय सुहादेज व्यवस्थिता ।

सप्तविशत्यपभ्रशा वैतालादि प्रभेदतः ॥१०

काञ्चीदेशीय-पाण्ड्य च पाञ्चाल गौडमागधम् ।

ब्राचड दाक्षिणात्यञ्च शौरसेनञ्च कैकयम्* ॥११

श्वर द्राविडञ्चैव एकादश पिशाचजा' इति वदन्ति, ततः
कथमुच्यते मिलित्वा षोडशेति ? तत्राह—

महाराष्ट्री शौरसेनी प्राच्यावन्ती च मागधी' इति पञ्चविधा
भाषामुक्ता न पुनरष्टधा । तेनैव शौरसेन्या अदूरत्वे मागध्ये
काद्वमागधीत्युक्तत्वात् दाक्षिणात्यायाश्च लक्षणाकरणात् ।
केषाञ्चिन्मते—शौरमागधी चेति पृथग्भाषाद्वयं भवति । यथा—

शौरसेन्या अकारस्य हकारो भवति ध्रुवम् ।

चतुर्थीस्थानगा षष्ठी तेन भेदोऽन्यभाषया ॥

सा भवेन्मागधी यत्र प्रथमान्तपदे भवेत् ।

एकार एव सत्र भदोऽयं मुनिसम्मत ॥' इति ।

१ । शास्त्रीयाष्टादश-भाषा यथा— सस्कता १ । प्राकता २ ।
उदीची ३ । महाराष्ट्री ४ । मागधी ५ । मिश्रद्वमागधी ६ । शका-
भारी ७ । श्रवन्ती ८ । द्राविडी ९ । ओढीया १० । पाश्चात्या ११ ।
प्राच्या १२ । वाल्लिका १३ । रन्तिका १४ । दाक्षिणात्या १५ । पैशाची
१६ । आवन्ती १७ । शौरसेनी १८ । एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृत-
लङ्केश्वरव्याकरणे द्रष्टव्यानि ।

वाह्लीकाश्चरे रेफस्य लत्वमात्रेण भेदादावन्त्यामेवान्तर्भावादिति भावः । रेफस्य लत्वमिति लक्षणम् मत्त्येवेति चेत् सस्कृतेऽपि केषाञ्चिद्रलयोरैक्यस्मरणमिति न दोषः ।—इति भाषा ।

शाकारी चैव चाण्डाली शावर्याभीरिका तथा ।

टाक्कीति युक्ता पञ्चैव विभाषा न तु षड्विधा ॥१२

औढास्तु औढदेशभाषानुगामिन्या शावर्यामेवान्तर्भावादिति भावः । ननु कथं द्राविडीमपास्य टाक्कीति प्रतिपाद्यते, तेनापि टाक्क्या प्रतिपाद्य—

‘टक्कदेशीयभाषाया दृश्यते द्राविडी तथा ।

अत्रैवायं विशेषाऽस्ति द्राविडेनादृता परम् ॥ इति

टाक्क्यामेव द्राविड्या अन्तर्भावस्य उक्तत्वात् टाक्कीप्रतिपादनमेव ज्याय ।—इति विभाषा ।

नागरब्राह्मणोपनागरश्चेति त्रयं अपभ्रंशा परे सूक्ष्मभेदत्वान्न पृथङ् मता । एषु त्रिष्वन्येषामन्तर्भावमिति । किञ्च—

असयुक्तार्थयोर्दीर्घस्वयोवपरीत्यतः ।

उच्चारभङ्गो वर्णानामपभ्रंश उदाहृतः ॥१३

—इत्यपभ्रंशभाषा ।

कैकेयशौरसेनञ्च पाञ्चालमिति च त्रिधा ।

पैशाच्यो नागरो यस्मात्तेनाप्यन्या न लक्षिता ॥१४

तथा च स एवाह—अपरे लोकेत अवधारनीया इत्यथ ।

सूक्ष्मभेदत्वात्तोषा भेदः कर्तुं न शक्यते ।

यथा—

इक्षुक्षीरघृतादीना माबुध्यस्यान्तर महत् ।

तथापि नैतदारयातु सरस्वत्यापि शक्यते ॥१५॥ इति

तत्र स्वभाषोपयोगित्वान्महाराष्ट्री भाषा चेति यथार्हं परमा-
चार्यो दण्डी—

महाराष्ट्रग्राश्रया भाषा प्रकृष्ट प्राकृत विदु ।

सागर शुक्तिरत्नाना सेतुबन्वादि यन्मयम् ॥१६॥ इति

अथापभ्रश-प्राकृतयो समावेश, यथा—मोरी वाणी अवहस
रमइ मम वाणी अपभ्रश एव रमते—प्राकृतपक्षे मयूरसम्बन्धिनी
वाणी अपगतहसे वर्षाकाले रमते । तत्र च—

रेफस्थाने लकारोऽत्र लस्य स्थाने लकारक ।

दकारण्य तकारोऽपि भेदक प्राकृतादिभिः ।

तत्र काण्व्यपदेशेन देवादीनामपि क्वचित् । योजनीय प्राकृतबन्धु
नाना रूपकरूपको ।

गङ्गासागरयोर्मध्ये ये देशा समवस्थिता ।

हिमवद्विन्ध्यसौवीर-पुक्कशादि-समाश्रया ॥१७॥

उकारघर्णनास्तेषु स्वभाषादेमनोपिभिः ।

ओकारवर्णनञ्चापि वच कीकसदेशज ॥१८॥

तत्र—

पशाची तु पिशाच राक्षसमयैर्नाटादिभिश्चाधमै

पाषण्डैश्च वनोकसैश्च विविध पापाश्रियै पुक्कसै ।

ये चाप्युत्तरदिङ्निवासनिरता नीचा खसा वव्वरा—
स्नैरप्यत्र विशेषतो निगदिता भाषापिगद्या सदा ॥१९॥

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा)
संगृहीते सङ्गीतसारसंग्रहे भाषादि-
निरूपणारयो पञ्चमोऽध्याय ॥५॥

— —

---

१ । पिशाच राक्षस-समर्णोच्चादिभिश्च विम पाषण्डश्च विविध ।
पापाश्रयै पौक्कसै ।

ये चाप्युत्तर दिङ्निवास नितरा
नीचा खसा-ववरास्तै— ।

रप्यत्र विशेषतो नियमितो

भाषा निगद्या च सा ॥

इति पाठान्तरमपि द्रष्टम् ।

षष्ठोऽध्याय

छन्द-प्रकाश-प्रकरणम्

श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिवर्णन हेतवे ।
कृत शेषेण यद्वृत्त किञ्चित्तल्लक्षण ब्रूवे ॥१॥
लौकिकी वैदिकी चेति छन्दो द्विविधमेव हि ।
अत्र तल्लोकिकी छन्द प्रकाश परिगृह्यते ॥२॥
छन्दोलक्षणहीन, सभासु काव्य पठन्ति ये मनुजा ।
कुवन्तोऽपि स्वेन, स्वशिरश्छेद न ते वि द्यु (?) ॥३॥

नत्रादौ गुरुलघुविचार —

अनुस्वारी च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुभवेत् ।
वर्णं सयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥४॥

छन्द कोस्तुभे—

अनुस्वारी विसर्गी च दीर्घो युक्तपरस्तथा ।
वर्णो गुर्मतो ह्ये प्रे दान्ते चापि वा लघु ॥५॥
(पादान्ते गुरुरपि लघुश्च गुरुविवक्षा भवेत्)

किञ्च 'ल-एकमात्रो गोऽपि स्यात् पादान्ते सम्मिथत क्वचित्' इति
शिखरिणी शार्दूलविक्रीडितादि^१ बहुषु समचरणयोरेव सम्भवन्ति ।
उक्त हि—

तेन शार्दूल-वशस्थ-पुष्पिताग्रा धवादिषु ।
न सम्भवन्ति पादेषु विषमेषु कदाचन ॥६॥ इति

---

१ । श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दोमञ्जर्याम् द्वितीय स्तवके सप्तादशा-
क्षरा वृत्ति शिखरिणी शार्दूलविक्रीडितश्च द्रष्टव्यम् (Vide Baharāmpur
Ed pp 158, 190) ।

पुनरु लघु नियमविशेषमाह पिङ्गले—

दीहा सजुओ परोबिन्दुजुतो पाडिओ चरणान्ते ।

सो गुरुषक्कदुमत्तोऽअन्नो लहु होइ सुद्ध एक्क अल्लौ (?) ॥७

अपवादा तरमाह—

इहिआरा विन्दुजुआ एओ सुद्धा वण्ण मिलिआ विलहु ।

रहवञ्जणसजोए परे असेसम्पि होइ सविहास ॥८

पुनरपि विकल्पान्तरमाह—

जइ दीहो विअ वण्णो लहु जीहा पढइ सो वि लहु ।

वण्णोवि तुरिअ पढिओ दो तिनि एक्क जाने हु ॥९

वाणीभूषणे—

मयोग-पूर्व सविसर्गकञ्च, दीप्तस्वरं सङ्गतमन्त्यग वा

विन्द्यादनुस्वारसमन्वितञ्च, गुवक्षर वक्रमिह द्विमात्रम् ॥१०

सयोगपूर्वोऽपि लघु क्वचित् स्यात्,

क्वचित् प्रह्लादिगतो विभाषा ।

एओ लघु प्राकृतके क्वचित्

ह ही तथा बिन्दुयुतो पठित्वा ॥११

किञ्च सरस्वतीकण्ठाभरणे—

यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम् ।

न च्छन्दोभङ्गमप्याहुस्तदा दोषाय सूरय ॥१२

अत्र गुरुलघु सङ्केतमाह—

गकारो गुरुरेक स्याल्लकारो लघुरुच्यते ॥१३

वृत्तरत्नाकरे—

गुर्गश्च गुरुरेक स्याल्लस्त्वेको लघुरुच्यते ॥१४

किञ्च—

एकमात्रो भवेद्धस्वो द्विमात्रो दीघ उच्यते ।

त्रिमात्रोऽपि प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ॥१५॥ इति

अथ वर्णवृत्तानां गणानाह वाणीभूषणे—

मगणोस्त्रिगुरुस्त्रिलघुर्नगणो

भगणादिगुरुर्यगणादिलघु ।

गुरुमध्यग-जो लघुमध्यग र

सगणोऽन्तगुरुस्तगणोऽन्तलघु ॥१६॥

सङ्गीतपारिजाते—

आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् ।

भजसा गौरव यान्ति मनौ गौरव लाघवे ॥१७॥

वृत्तरत्नाकरे—

सर्वगुर्मो मुखान्तली यरावन्ती गली सती ।

गमध्यादिज्भस्त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिका ॥१८॥

म्यरस्तजभनगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरै ।

समस्तवाङ्मय व्याप्त त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥१९॥

आचार्योऽप्याह—

धी श्री स्त्री म् । व रा सा य् । का गु हा र् । व सु घा स् । सा
ते क्व त् । क दा स ज । कि म्ब द भ् । न ह स न् । ऽ ऽ ऽ म ।
। ऽ ऽ य । ऽ । ऽ र । । । ऽ स । ऽ ऽ । त । । ऽ । ज । ऽ । । भ ।
। । । न । । लघु । ऽ गुरु । इति सङ्केत ।

अथ गणदेवता आह—

मयरसतजभनसङ्गा-छन्दस्यष्टौ गणास्त्रिवर्णा स्यु ।

भूम्यम्बुवह्निवायु-व्योमार्कसुधाशुनागदेवास्ते ॥२०॥

पिङ्गले—

पुहवी-जल सिहि-पअणो गअण सूरुअ चन्दमा नाओ ।
गण अठ्ठ इट्ठवदेओ जह सख पिङ्गले कहिओ ॥२१

अथ मादि गणाना मित्रादिभावमाह—

मनौ सखायौ कथितौ भयौ भृत्यावुदीरितौ ।
उदासीनौ तजौ प्रोक्तौ सरौ शत्रू मताविह ॥२२

पिङ्गले—

मगण नगण दुहु मित्त हौइ एगण भगण होइ भिच्च ।
उआसीन जत दुअ उगण अवसिट्ठ उअरिनिच्च ॥२३

अथ गणाना फलान्याह—

म सम्पद वितनुते नगणो यशसि
श्रेय करोति भगणो यगणो जयञ्च ।
देशाद्विवासयति जो रगणो निहन्ति
राष्ट्र विनाशयति सस्तगणोऽर्थहन्ता ॥२४

पिङ्गलै—

मगण रिद्धि थिर कज्भ एगण सुहसम्पअ दिज्जइ
रगण मरण सम्पनइ जगण खरकिरण विसज्जइ ।
तगण सुण्णफल कहइ सगण सहदेश उवासइ ।
भगण ठरइ मङ्गल अनेक कवि पिङ्गल भासइ ॥२५
जतकव्वगाह दोहइ सुणहु नगण होइ पढमकखरइ ।
तसु विद्धि बुद्धि सब्ब उफुरइ रणाउल दुत्तर तरइ ॥२६

वृत्तरत्नाकरे—

दुष्टा रसतजा यस्माद्धनादीना विनाशका ।
काव्यस्यादौ न दातव्या इति छन्दोविदु जगु ॥२७

यदा दैववशादाद्यो गणौ दुष्टफलो भवेत ।
तदा तद्दोष शान्त्यर्थं शोध्य स्यादपरोगण ॥७८

अथ दुष्टाक्षराणि तत्फलानि चाह—

हजध्रघ्नखभान् प्राहुर्दग्धवर्णान् विपश्चित् ।
हजधा हितजीवनधनहरा नृपक्रोधकृद्रेफ ।
तनुपीडारुग्ब्रणदायी धनखा भ इहातिद्वरगतिदायी ॥२९

गीते विशेषमाह (सङ्गीतपारिजाते)—

उद्ग्राहे न गराश्चैवमन्तरे सतलास्तथा ।
आभोगे हटकाश्चैव नव वर्णान् परित्यजेत् ॥७०
(एते धन्नादिनाशका)

अत्रोद्ग्राहादि-निरूपणमाह (सङ्गीतशिरोमणौ)—

उद्ग्राह प्रथम पाद कथित पूवसूरिभि ।
ध्रुवत्वाच्च ध्रुवो मध्ये आभोगश्चान्तिम स्मृत ॥३१

हरितोयके—

ध्रुवाभोगान्तरे जातो धातुरन्योन्तराभिध ॥३२
(गीतस्यावयवो धातुरिति)

वणद्वेषणे अपवाद (पारिजाते)—

देवता यदि वाच्या स्युर्दोषा एते भवन्ति न ।
माङ्गल्यो यदि शब्द स्यान्मनष्यार्थे न दोषभाक् ॥३३

भामहेनोक्तम्—

देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादि वाचका ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युलिपितो गणतोपि च ॥३४
लिपिवर्ण ।

अथ प्राकृतकाव्ये वर्णानिषेधमाह—

एओअ मलपुरओ स आवपुट्टेहि वेविवण्णाउ ।

कच्च तरगोअन्ता दहवण्णा पाउवेण हुअन्ति ॥३५

अथ मात्रावृत्त-गणानाह—

ज्ञेया सर्वादिमध्यान्ता गुरवोऽत्र चतुष्कला ।

गणाश्चतुर्लघूपेता पञ्चचार्यादिषु सस्थिता ॥३६

ऽऽ सर्वगुरु । ऽ॥ आदि । ।ऽ मध्य । ॥ऽ अन्त । ॥॥ लघु ।

पिङ्गले—

गुरुजुअकण्णो गुरुअन्त करअल पत्तहरमिम गुरुमज्झो ।

आइगुरुच्च सुचरणे विप्पोसच्चेहि लघुएहि ॥३७

वाणीभूषणे—

कण स्याद्गुरुयुगल, गुर्वन्त करतलो भवति ।

गुरुमध्यम पयोधर इति ख्यातम् ।

आदिगुरुश्च सुचरण चतुर्लघुर्द्विजवरो ज्ञेय ॥३८

पिङ्गलादौ मात्रागण निरूपण बहुप्रकारोऽस्ति बाहुल्यभयादत्र
नोक्तम् ।

अथ वृत्तजातिमाह—

पद्य चतुष्पदी तच्च वृत्तजातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षर-सख्यात जातिर्मात्राकृता भवेत्^१ ॥३९

अन्येऽपि च—

वणमात्रा-विभेदेन छन्दो द्विविधमीरितम् ॥४०॥ इति

१ । श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दोमञ्जर्या प्रथम स्तवके चतुर्थश्लोक-
मिदम् । भावार्थसङ्गीपनी-टीका यथा—

वृत्त जातिश्च अक्षर-सङ्ख्यात

वृत्त अक्षरेण गुरु-लघु-भेदेन गुणितमित्यथ ।

जातिर्मात्रा कृता भवेत् मात्रया रचितेत्यथ ।

पादलक्षणमाह—

यथासमाप्ति भागस्य छन्दसा चरणो भवेत् ॥४१

अन्ये—

चतुर्थं पद्यभागस्तु पाद सद्भिनिगद्यते ॥४२

श्लोकनुर्यांश पाद इत्यथ अत्र भाग समचतुर्थांशो न ग्राह्य,
किन्तु यावान् यत्रोच्यते तेनसमाद्धसमविषमाणा पादा सगहीता स्युः ।

अथ यतिमाह (वृत्तरत्नाकरे)—

यतिजिह्वोष्ठ विश्रामस्थान कविभिरुच्यते ।

सा विच्छेद विरामाद्यै पदवाच्या निजेच्छया ॥४३

किञ्च—

श्वेतमाण्डव्यादयस्तु यतिन मन्यन्ते । यदुक्त—

श्वेतमाण्डव्यमुरयास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् ॥४४

विशेषमाह भरत —

नियत पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ।

विराम-धृति-विच्छेद विश्रामाद्यभिधायकै ॥४५

केवलैरपि पक्षाद्यवर्तिर्वाच्या मनीषिभिः ।

न विना यति सौन्दर्यं काव्य भव्यतर भवेत् ॥४६

जयदेव पिङ्गलश्च सस्कृते यतिमिच्छत ।

न माण्डव्य प्रभृतिभिर्यतिरत्रानुमन्यते ॥४७

गुणो विरति-रक्षाया यतिभ्रशेन दूषणम् ॥४८। इति

छन्दोमञ्जर्या—

क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः

पदान्ते सा शोभा व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।

पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धि श्रयति ता

यथा कृष्ण पुष्पान्वतुलमहिमा मा करुणया ॥४९। इति

अथ सम विषमनामन्याह—

अयुग्म विषम स्थानमयुगोजश्च तद्भवेत् ।

अनोजोयुक् च युग्मञ्च सम तत् परिकीर्त्यते ॥५०

अथ वृत्तत्रयनिरूपणमाह—

सममाद्धसम वृत्त विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।

सम समचतुष्पाद वृत्तमद्धसमन्तु तत्^१ ॥५१

आद्यस्तृतीयवद्यस्य द्वितीयस्तुय्यवदभवेत् ।

भिन्नचिह्नचतुष्पाद विषम परिकीर्तितम्^२ ॥५२

अत्र वृत्तानामयनप्रकारमाह—

आरभ्यैकाक्षरात् पादात्दकैकाक्षर-वद्वितै ।

पादैरुक्थादि-सज्ञ स्यात् छन्द षड्विंशति गतम् ॥५३

तद् यथा—

उकथाऽत्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती षड्क्तिरेव च ॥५४

त्रिष्टुप् च जगती चापि तथातिजगती मता ।

शक्करी सातिपूर्वा स्यादष्टिरत्यष्टिरित्यपि ॥५५

धृतिश्चातिधृतिश्च कृति प्रकृतिराकृति ।

विकृति सस्कृतिश्चापि तथाभिकृतिरुत्कृति ॥५६

तद्दूर्ध्वं चण्डवृष्टादि-दण्डका परिकीर्तिता ॥५७

१ । श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दमञ्जार्याम्—

सम-मद्धसम वृत्त विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।

सम समचतुष्पाद भवत्यद्धसम पुन ॥

२ । छन्दोमञ्जरी ग्रन्थे पाठभेदो यथा—

आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।

भिन्न-चिह्न चतुष्पाद विषम परिकीर्तितम् ॥

अथ वण-प्रस्तार ---

पादे सर्वगुरौ गुरो प्रथमतः कुर्यादधस्ताल्लघु
शेषन्तूर्ध्वसमानक विरचयेदने गुरुनपयेत् ।
पादः सवलघुन यावदुदियात्तावद्विदध्यादिद
प्रस्तारः खलु वणवृत्त निपुणैरेष स्मृतः पण्डितैः ॥५८

अथ वर्णवत्तप्रभेदः पङ्क्तिद्वयेनाह—

आद्यामेकादिभिर्द्व्याद्यैर्द्वितीया द्वितैः ।

छन्दः कोस्तुभे—

भर पूर्वामेकाद्यैर्द्व्याद्यैर्द्विगुणैर्द्वितीयाञ्च ॥५९

(पूर्वा प्रथमा पङ्क्तिमेकाद्यैरेकद्वित्र्यादिभिरङ्कैर्भर द्व्यादिभि-
र्द्विगुणितैर्द्वैर्द्वितैः पङ्क्तिः भर पूरयेत्यर्थः ।)

अथोदुनिका—

वर्णच्छन्दः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
छन्दः प्रभेदः	२	४	८	१६	३२	६४	१२८	२५६	५१२	१०२४	२०४८

—इत्यादि

[१]

॥ अथ मात्रा-प्रस्तारः ॥

विषमकलो लघुपूर्वं सवगुरु समकलो भवेत् पादः ॥६०

[अत्र पादस्थापन द्वेधा भवति, समकलस्य पादस्य सर्वं गुरुव-
स्थाप्या, विषमकलस्य तु एको लघुस्ततो गुरुव इति ।]

ततः प्रस्तार-प्रवृत्तिः यथा—

दत्त्वाथ प्रथमगुरोर्लघु विदध्या

द्वैर्द्वै स्थै किल सदृशानि शेषकाणि ।

ऊने स्याद्गुरुलघुरेष मात्रिकाणां

प्रस्तारः सकललघुर्न यावदङ्घ्रिः ॥६१

किञ्च—

अत्र द्वित्रिचतु-पञ्चषट्कादीना विनिमये ।

प्रस्तार खलु मात्राणा पादाना नागनायक ॥

तद्भेदा द्वित्रि पञ्चाष्ट त्रयोदश मुखा क्रमात् ॥६२

मात्राछन्द	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
मात्रा प्रभेद	१ २ ३ ५ ८ १३ २१ ३४ ५५ ६९ १४४ २३३

अथ षड् क्तद्वये मात्रावृत्त प्रभेदमाह—

एकाद्यङ्कै प्रथमामुद्दिष्टाङ्कैभरेद् द्वितीयाञ्च ॥६३॥ इति

[प्रथमा पक्तिमेकाद्यङ्कैरेकद्वित्रिचतुरादिभिरङ्कै भरेत् पूरयेत्,
द्वितीया पक्तिमुद्दिष्टाङ्कैरेकद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशेकविंशत्यादिभिर्भरेद्
त्यर्थ] ।

अथाङ्कसंज्ञामाह—

ख शून्य विधुरेक स्यान्नेत्र पक्षौ द्विके स्मृतौ ।

त्रिके शिखिगुणा वेदाब्धियुगानि चतुष्टये ॥६४॥

शरा भूतानि करणानि च प्रोक्तानि पञ्चके ।

ऋतवो गुहवक्त्राणि रसाश्च षडुदीरिता ॥६५॥

स्वराश्च मुनि लोकाश्च सप्तेह परिकीर्तिता ।

भोग्यङ्गवसवोऽष्ट स्युर्नव रन्ध्रग्रहा स्मृता ॥६६॥

दिशो दशैकादश स्यु शिवा द्वादश सूर्यका ।

चतुदशात्र भुवनान्येवमाहुर्मनीषिण ॥६७॥

इति संज्ञानिबन्धादय ।

[२]

॥ समादि-वृत्तम् ॥

अथ सममर्द्धसम वृत्तमित्युक्तक्रमप्राप्त समवृत्तभेदास्तावदाह—

(१)

तत्रैकाक्षरोकथा यथा—श्रीछन्द ग्श्री [चतु पाठात्पद्यपूति]
पिङ्गले—सी सो जगो ।

वाणीभूषणे—यद्गो, सा श्री ।

उदाहरण—श्री स्ते सा स्ताम् । यथा वा—कृष्ण वन्दे ।१

मधु । महु । लहु । यथा—मधु पिव ।२ । अत्र द्विभेद ।

(२)

द्व्यक्षरात्युक्था—गौ स्त्री ।

उदाहरण यथा—गोपस्त्रीभि कृष्णो रेमे ॥३

सार एह गोरि रेह । उदाहरण—रक्ष कृष्ण मा मुकुन्द ॥४

एवमग्रे उदाहरणानि कल्प्यानि । द्व्यक्षरस्य चत्वारो भेदा,
प्रस्तारक्रमाद्बोध्या ।

(३)

त्र्यक्षरा मध्या यथा—

मो नारी^१ ॥५

रो मृगी^२ ॥६

उदाहरण यथा श्रीगङ्गादासो विरचिता छन्दमञ्जरी—अथे—

१ । गोपाना नारीभि ।

दिलष्टोऽव्यात् कृष्णो व ॥

२ । सा मृगीलोचना ।

राधिक श्रीपते ॥

(४)

चतुरक्षरा प्रतिष्ठा यथा—

गमौ चेत कन्या^१ ॥७नगि सती^२ ॥८

(५)

पञ्चाक्षरा सुप्रतिष्ठा यथा—

सलगै प्रिया^३ ॥९भृगौ गिति पङ्क्ति^४ ॥१०

(६)

षडक्षरा गायत्री यथा—

द्विया सोमराजी^५ ॥११शशिवदनान्यो^६ ॥१२त्यो चेतनुमध्या^७ ॥१२

- १ । भास्वद् कन्या सैका धन्या ।
यस्या कुले कृष्णोऽखिलत ॥
- २ । मुररिपो तव पद ।
तमति सा ननु सती ॥
- ३ । व्रजसुभ्रुवो विलसत्कला ।
अभवन् प्रिया मुरवैरिण ॥
- ४ । कृष्णसनाथा तणकपङ्क्ति ।
यामुन कच्छे चारु चचार ॥
- ५ । हरे ! सोमराजी समा ते यश श्री ।
जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्य धकार ॥
- ६ । शशिवदनाना व्रजतरुणीन ।
अधर मुधोमि मधुरिपुरच्छत ॥
- ७ । मूतिमूरशत्री रत्यद्भुत रूपा ।
आस्ता मम चित्ते नित्य तन्युमध्या ॥

त्सो चेद्वसुमती ॥१४

(७)

सप्ताक्षरोष्णिग् यथा—

मरगा हसमाला ॥१५

ननगि मधमती* ॥१६

चूडामणिस्तभगा ॥१७

म्सौ ग स्यान्मद लेखा* ॥१८

(८)

अष्टाक्षरानुष्टुप यथा—

मो मो गो गो विद्युन्माला* ॥१९

चित्रपदा यदि भौ गौ* ॥२०

ग्लौ र जौ समानिका तु* ॥२१

प्रमाणिका जरौ लगौ* ॥२२

उदाहरण छन्दोमञ्जरी-ग्रन्थे—

- १ । रविदुहितृतटे वनकुसुमतति ।
व्यधित मधुमती मधुमथन मुद ॥
- २ । रङ्गे बाहुविरुग्नादती द्रामदलेखा ।
लग्नाभु मुरशत्रौ कस्तुरीरसचच्चा ॥
- ३ । वासोवल्ली विद्यु माला वह्श्रेणी शाक्रश्चाप ।
यस्मिन् सस्तात् तापोच्छित्यै गोमध्यस्थ कृष्णाम्भोद ॥
- ४ । यामुन सैकत देशे गोपवधूजलकेलौ ।
कसरिपो गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात् ॥
- ५ । यस्य कष्णपादपद्ममस्ति हूतडागसद्म ।
धी समानिका परेण नोचितात्र मत्सरेण ॥
- ६ । पुतातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रि-पद्मयो ।
श्रतिस्मृति प्रमाणिका भवाम्बुराशि-तारिका ॥

भात्तलगा मानवकम् ॥२३
 नाराचक तरौ लगौ ॥२४
 पद्ममाला च रौ द्वौ गौ ॥२५
 सुचन्द्राभा यरौ ग्लौच ॥२६
 सुविलासा सरौ ग्लौ हि ॥२७

(९)

नवाक्षरा वृहती यथा—

स्यान्मणिमध्य चेद भमसा २८
 सजरैर्मुजङ्गसङ्गता ॥२९
 रान्नसाविह हलमुखी ॥३०
 भुजगशिशुसुता नौ म २ ॥३१

(१०)

दशाक्षरा पञ्चितयथा—

नरजगै भवेन्मनोरमा ॥३२
 त्वरितगतिश्च न ज न गै ॥३३
 रुक्मवती सा यत्र भमौ सुगौ ॥३४
 ज्ञेया मत्ता म भ स ग-सृष्टा ॥३५

उदाहरण यथा—

- १ । चञ्चलचूड-ञ्चपलैवतसकुल केलिपर ।
 ध्याय सखे ! स्मेरमुख नदसुत माणवक ॥
- २ । ह्रदतटनिकटक्षौणी भुजगशिशुसता यासीत् ।
 मुररिपु-दलिते नागे ब्रजजनस्युखदा साभूत् ॥
- ३ । तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनीविलासत ।
 मुररिपोस्तनु पुनातु व सुकृतशालिना मनोरमा ॥
- ४ । पौत्वा मत्ता मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
 उद्दीव्यन्ती ब्रजजनरामा कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥

जः रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥३३

मनौ यगौ चति पणवनामेदम् ॥३७

(११)

एकादशाक्षरा ऋष्टुप् ययः—

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग^१ ॥३८

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ^२ ॥३९

[एतयोश्चरण साङ्ख्यै रूपजाति भेदा]

तथाहि सरस्वतीकण्ठाभरणे—

अनन्तरोदित लक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयावुपजातयस्ता ।

इत्थ किलान्यास्वपि मिश्रितासु

स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम^३ ॥४०

वाणीभूषणे—

उपेन्द्रवज्रापद सङ्गतानि

यदीन्द्रवज्रा-चरणानि च स्यु ।

तदोपजाति कथिता कवीन्द्रै-

र्भेदा भवतीह चतुदशस्या ॥क

रत्नाकर-टीकाया—

एके च पादे चरणद्वये वा

पादत्रये वान्यतरस्थितश्चेत् ।

तयोरिहान्यत्र तदोहनीया-

श्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदा ॥ख

उदाहरण यथा—

१ । गोष्ठे गिरि सव्यकरेण धत्वा' प्रभति ।

२ । छदोमञ्जरी-ग्रन्थे पाठभेद —

उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ।

३ । छन्दमञ्जर्या पाठभेद —

वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ।

उपजातीना नामान्यह वाणीभूषणे—

कीर्त्तिर्वाणी माला साला हसी माया जाया बाला ।

आद्रा भद्रा प्रेमा वामा ऋद्धि बुद्धिस्तसोमारया ॥ग

पुन पिङ्गल प्रदीपे—

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे सयुते च परस्परम् ।

वातोर्मिशालिनी चेति तथैव मिलिते उभे ॥घ

तथा वशस्थविलया इन्द्रवशा च सङ्गता ।

परस्पर क्रमाज्ञया स्वागतया रथोद्धता ॥ङ

स्वस्वप्रस्तारतश्चात्र स्वल्पभेदास्तथैव हि ।

अन्यच्च मिश्रित युक्त पठन्तीहोपजातिषु ॥च

पदेन च पदाभ्याञ्च पदैरिह हि योजनम् ।

प्रस्तारक्रम एषोऽत्र मया सम्यक् प्रदर्शित ॥छ

अथोट्टालिका—

[सङ्कत —इ - इन्द्रवज्रा उ=उपेन्द्रवज्रा]

१। कीर्त्ति —उ इ इ इ , २। वाणी—इ उ इ इ

३। माला—उ उ इ इ , ४। साला—इ इ उ इ

५। हसी —उ इ उ इ , ६। माया—उ उ उ इ

७। जाया—इ उ उ इ , ८। बाला—इ इ इ उ

९। आद्रा—उ इ इ उ , १०। भद्रा—इ उ इ उ

११। प्रेमा—उ उ इ उ १२। वामा—इ इ उ उ

१३। ऋद्धि—उ इ उ उ , १४। बुद्धि—इ उ उ उ ।

वातोर्मि सा मभता गौ च यत्र ॥४१

मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकै ॥४२

एतयोश्चरण साङ्ख्यैरुपजातिभदा]

स्वागता रनभगैर्गुहणा च ॥४३
 रात्परैन्नरलगौ रथोद्धता ॥४४
 [एतयोश्चरण-साङ्ख्यैरुपजातिभेदा]
 दोधकमिच्छति भवितयाद् गौ ॥४५
 नजजलगैगदिता सुमुखी ॥४६
 मो गो नौ गो अमरविलसिता ॥४७
 ननसगगुरु रचिता वृत्ता ॥४८
 ननरल-गुरुभिस्तु भद्रिका ॥४९
 श्यो युदीरिता रजौ रलौ गुरु १ ॥५०
 स्यादनुकूला भत नगुगाश्चेत् २ ॥५१
 स्यान्मोटकन्तु त ज जाश्च लगौ ३ ॥५२

(१२)

द्वादशाक्षरा जगती यथा—

वदन्ति वशस्थविल जतौ जरौ १ ॥५३
 तच्चेन्द्रवशा प्रथमाक्षरे गुरौ २ ॥५४

छन्दोमञ्जर्या उदाहरण यथा—

- १ । यस्य कीतिरि दुकुन्दच दनश्ये यशेषलोकपावनी सदा ।
 जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा, त भजामि भावगम्यमच्युत ॥
- २ । वल्लववेशा मुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकतरतिपूर्ति ।
 वाञ्छितसिद्धैश्च प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
- ३ । रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलञ्चानूर महाभट मीटनक ।
 य केलिलवेन चकार स मे ससारपु प्रतिमोटयतु ॥
- ४ । विलासवशस्थविल मुखानिलै, प्रपूय्य य पञ्चमरागमदगिरन् ।
 ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिना, जहार मान स हरि पुनातु व ॥
- ५ । दैत्ये द्रवशाग्निरुदीर्णदीधिति
 पीताम्बरोऽसौ जगता तमोहर ।
 यस्मिन् ममज्जु शलभा इव स्वय
 ते कस चानूरमुखा मखद्विष ॥

[एतयोश्चरण साङ्ख्यादुपजातिभेदा]

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥५५
 रसैजसजसा जलोद्धतगति ॥५६
 चतुजगण वद मौक्तिकदाम ॥५७
 इह तोटकमम्बुधि सैगदितम् ॥५८
 वसुयुगविरतिर्नोन्यौ पुटोऽयम् ॥५९
 कीर्तितषा चतूरेफिका स्रग्विनी ॥६०
 नय सहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥६१
 इह वद तामरस नजजा य ॥६२
 भवति नजावथ मालती जरौ ॥६३
 भुजङ्गप्रयात भवेद्यैश्चतुभि ॥६४
 त्यौ त्यौ मणिमाला छि ना गुहवक्त्रै ॥६५
 विभावरीति सा जरीजरौ यत ॥६६
 (पञ्चचामरमित्यन्ये)

इह भवेन्नभजरै प्रियम्बदा ॥६७
 घोरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥६८
 ननभर-रचिता कथितोज्ज्वला ॥६९
 अब्ध्यङ्गै स्याज्जलधरमाला स्मस्मा ॥७०
 भुवि नवमालिनी नजभयै स्यात् ॥७१

(१३)

त्रयोदशाक्षरातिजगती यथा—

त्रयाशाभिम् न ज र गा प्रहर्षिनीयम् ॥७२
 तुरग-रस यतिनौ ततौ ग क्षमा ॥७३

१। पाठभेद —

- त्यौ त्यौ 'मणिमाला' छिना गुहवक्त्र ।

प्रभवति ननससगैरिह चण्डी ॥७४
 भवनि भुवि ननससगैरुर्गौरी ॥७५
 स ज सा ज गौ च यदि मञ्जुभाषिणी ॥७६
 जतौ सजी गो भवति सधिवार्षिणी ॥७७
 नन तत गुरुभिश्चन्द्रिकाश्चतुभि ॥७८
 इह नन्दिनी सजससैगुरुयुक्तै ॥७९
 भवति मृगेन्द्रमुख नजौ जरौग ॥८०

(१४)

चतुदशाक्षरा शक्करी यथा—

ननरसलघुगौ स्वरैरपराजिता^१ ॥८१
 ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौग^२ ॥८२
 न न भ न लगिति प्रहरणकलिका ॥८३
 मस्तो नो मो गौ गादता वासन्तीयम्^३ ॥८४
 इन्दुवदना भजसने सगुरुयुग्मै ॥८५
 स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ॥८६

(१५)

पञ्चदशक्षरातिशक्करी यथा—

द्विहतह्यलघुरथ गिति शशिकला^४ ॥८७

छन्दमञ्जरीग्रन्थे पाठभेद —

- १ । न न र स ल गिति स्वरैरपराजिता ।
- २ । ज्ञेय वसन्ततिलक त भ जा ज गौ ग ।
- ३ । मात्तो नोमो गौ यदि गदिता वासन्तीय ।
- ४ । गुरुनिधन मनुलघुरिह शशिकला ।

स्रगिह भवति रस नरकयतिरियम्^१ ॥८८
 वसुमुनि यतिरिह गुणमणिनिकर^२ ॥८९
 ननमयय-युतेय मालिनी भोगिलोकै ॥९०
 भवति नयौ भजौ र-सहितौ प्रभद्रकम् ॥९१
 सजना नयौ शरदशक विरतिरेला ॥९२
 एकन्यूनौ विद्युन्माला-पादौ चेल्लीलाखोल ॥९३
 विपिनतिलक न म न रेफयुग्मैभवेत् ॥९४
 औ मो यौ चेद्भवेता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा^३ ॥९५
 तूणक समानिका-पदद्वय विनान्तिमम् ॥९६
 छन्दो भवेत्तभजजैरयुतैर्दङ्गकम् ॥९७
 भवत सजौ ससयुतौ वृषभस्ततो य ॥९८

(१६)

षोडशाक्षराष्टयथा—

चित्रसज्ञमीरित समानिका-पदद्वयन्तु ॥९९
 प्रमाणिका-पदद्वय वदन्ति पञ्चचामरम् ॥१००
 भात्समहृन्गौरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥१०१
 नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ॥१०२
 यमौ न स्त्री गश्चेत् प्रवरललित नाम वृत्तम्^४ ॥१०३
 नजभजरै सदा भवति वाणिनी गयुक्तै ॥१०४

-
- १ । स्रगिय मपि च रस नर-रचित यति ।
 २ । वसुमुनि यतिरिति मणिगुण-निकर ।
 ३ । औमश्चेद्यौ भवेता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ।
 ४ । यमौ न स्त्री गश्च (प्रवरललित) नाम वृत्त ।

द्विगुणित वसुलघुभिरचलधृतिरिह ॥१०५
 पञ्चभकार-कृताश्वगतियतिरन्तगुरु ॥१०६
 गरुडरुत नजौभजतगा यदा स्युस्तदा ॥१०७

(१७)

सप्तदशाक्षराऽत्यष्टियथा—

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग शिखरिणी ॥१०८
 यदि भवतो नजौ भजजलागुरुर्नदटकम ॥१०९
 ह्यऋतुसागरैयतियुत वनकोकिलम्^१ ॥११०
 मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसहयैर्मो^२ भनौ तो गयुग्मम् ॥१११
 वेदत्वश्वैमभनमयलागश्चेत्तदा हारिणी ॥११२
 समदविलासिती नजभजौभलगैरिनशरै ॥११३

(१८)

अष्टादशाक्षरा धतिर्यथा—

स्यादभूतत्वश्वै कुसुमितलतावेल्लितामतौ नयौ यौ ॥११४
 दश वसु-विरतिर्ननौरैश्चतुभिर्युतौ चेल्लता ॥११५
 त्र्यधिकदश यतिर्ननौ रौ भवेता ररौ तारका ॥११६
 म सो ज सतसा दिनेश ऋतुभि शादू लललितम् ॥११७
 सौ^३जयौ भरस युतावृतुवाणाश्वैर्हरकृन्तनम् ॥११८

ऊनविंशत्यक्षरातिधृतियथा—

रसत्वश्वैर्य^४मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ॥११९
 भवेत् सैवच्छाया तयुग-गयुता स्याद् द्वादशान्ते यदा ॥१२०

१। सप्तभि षड्भिश्वतुभिश्च यतिश्चेत्तादा नदटकमेव कोकिलक वद कधया वनकाकिलकयित्यन्ये ।

२। पाठभेद —

‘मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगर्मो ’ ।

सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम्^१ ॥१२१
 मो गो नौ तौ गौ शरह्यतुरगौ फुल्लदाम प्रसिद्धम् ॥१२२
 भौ जतौ तस्तगुरुकौ यदादिग्रहच्छेदभाग् वल्लकी ॥१२३

(२०)

विशत्यक्षराकृतियथा—

सजजा भरौ सलगा यदा गदिता^२ तदा किल^३ गीतिका ॥१२४
 त्रीरजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वत्त नाम ॥१२५
 रसाश्वाश्च शोभा यमनततगा गश्च विद्विनि स्वता^४ ॥१२६

(२१)

एकविशत्यक्षरा प्रकृतियथा—

अभनैर्याना त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ॥१२७
 नजभजजा जरौ यदि तदा गतिना सरसी कवीश्वरै ॥१२८

(२२)

द्वाविशत्यक्षराकृतियथा—

मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवन यतिरियि भवति हसी ॥१२९
 भौ नरना रनावयगुरुर्दिगर्कविरम हि भद्रकमिदम् ॥१३०
 सप्तभकारयुतैक^५ गुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ॥१३१
 सजता ससौ ररौग फणितुरङ्गहय स्यान्महास्रग्धरारया ॥१३२

१ । पाठभेद —

‘अकाश्वैमसजस्ता सगुरव शार्दूलविक्रीडित’ ।

२ । कथिता वा ।

३ । खलु वा

४ । पाठभेद —

रसाश्वाश्च शोभा नयुगलजठरा

मेघविस्फूजिता चेत् ।—छ दोमञ्जय्याम्

५ । छ दोमञ्जय्या पाठभेद —

सप्तभकारयुतैक ।

त्रयोविंशत्यक्षरा विकृतियथा—

नजभजभा जभौ लघुगुरुध्वैनिगदितेयमद्रितनया^१ ॥१३३

यदिह नजो भजो भ्जभलगास्तदाश्वललित हराकयतियुक्त ॥१३४

(२४)

चतुर्विंशत्यक्षरा सस्कृतिर्यथा—

भूनमुनीनैयतिरिह भतनासभौ^२ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥१३५

(२५)

पञ्चविंशत्यक्षराऽभिकृतिर्यथा—

क्रौञ्चपदा भूमौस्भौ ननना नगा

रिषुशरवसुमुनिविरतिरिह भवेत् ॥१३६

(२६)

षड्विंशत्यक्षरोत्कृतियथा—

वस्वीशाश्वच्छेदोपेत ममतनन—

युगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१३७

मोना षट् सगुगिति यदि नव रम-

रस शरयतियुतमपयाहाख्यम् ॥१३८

[एतानि अष्टत्रिंशदधिकशतच्छन्दासि]

१ । उदाहरणन्तु—

खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिधग्गवृष्ट दनुजो जलधिस्पृताविलास

वसति

२ । भतनासभौ ?

३ । 'क्रौञ्चपदा' स्याद्भूमौमसभाश्चेद्विषुशरवसुमुनियतिरिन-लघुगै' इति

छन्दमञ्जरीम् ।

॥ अथ दण्डका ॥

यदिह नयुगल तत सप्तरेफास्तदा 'चण्डवृष्टिप्रपातो' भवेद्-
दण्डक * ॥१

प्रतिपद-विवृद्धरेफा † स्युरम्भोऽर्णव व्याल-जीमुत लीलाकरोद्दाम-
शङ्खादय ‡ ॥२-८

एकोनसहस्राक्षरा यावत् पादो भवेत् यथेष्टकल्पिताभिधाना
दण्डका भवन्ति । तद् यथा-

‘एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकान्द्वय प्रोक्ता ।

वर्णत्रिकगणवृद्धगान द्वितीया महामतिभिरिति ॥

अथ प्रचितक —

प्रचितकसमभिधो धीरधीभि स्मृतो दण्डको न-द्वयादुत्तरै
सप्तभिर्यै * ॥९

अशोकपुष्पमञ्जुरी—

यत्र दृश्यते गुरो परो लघु क्रमात् स कथ्यते बुधैरशोकसुम
मञ्जरीति † ॥१०

१। उदाहरण यथा—

प्रलयघनघटा-महारम्भमेघवली-चण्डवृष्टिप्रपाताकुल गोकुल सपदि
समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवद्धन नाम शैल दधल्लीलया कमल-नयन
रक्षरक्षेति प्रमोदाय व ।

२। ‘प्रतिचरणविवृद्धरेफा’ वा ।

३। उदाहरण यथा—

जय जय जगदीश विष्णो हरे राम, दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्द
नारायण । बोद्धव्यानि ॥

४। मुरहर यदुकुलाम्भोधिचन्द प्रभो देवकीगभरत्न प्रसीद प्रसीद
प्रसीद ॥

५। पाठभेद—‘यत्र दृश्यते स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति’ ।

उदाहरण यथा—‘मुद्गि चारुचम्पकसूजासलीलवेष्टन लसल्लबद्ध चारुचन्त्रिका
कचषु - मधुविहत्तुमत्र ॥

कुसुमस्तवकम्—

सगण सकल खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्वि वुधा कुसुम-
स्तवकम्^१ ॥११

अनङ्गशेखर —

लघुगुहर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भवत्यनङ्ग-
शेखर ॥१२

मत्तमातङ्गलीलाकर —

यत्र रेफ पर स्वेच्छया गुम्फित, स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्ग-
लीलाकर ॥१३

त्रयोदश दण्डका ।

(अपरे बाहुल्यभयान्नोक्तम्)

इति समवृत्त निणय ।

॥ अथाद्वसममुवृत्तदाह्रियते ॥

उपचित्रम्—

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुस्कावुपचित्रम्^२ ॥११॥

(द्वि पाठात् पद्यपूर्ति)

वेगवती—

विषमे प्रथमाक्षरहीन दोषकमेव हि वेगवती स्यात्^३ ॥२

१ । उदाहरणं यथा—

विराज यदीयकर कनकद्युतिवन्धुरवामसदश कुचकटमलगो भमर
प्रकरेण यथावत्तमूतिरशकलताविकसत्कुसुमस्तवक । मदीयहृदस्वज-
मध्यगत । —इति छ दोमञ्जरी

२ । विषम इति । विषम दले प्रथम तृतीयपादे स स स स ल गा
भवन्ति । युजि युग्मदले द्वितीय चतुर्थपादे भ भ भ ग गा भवन्ति तदा
उपचित्र भवति । अत्र द्विरावत्त्या श्लोक पुरयितव्य ।

३ । विषम इति विषमे प्रथमे तृतीये च षादे लघुद्वयम् च भवति,
द्वितीये चतुर्थे च भगणत्रय गुरुद्वय च स्यात्तदा वेगवती छन्द ।

मालभारिणी—

विषमे समजा गगौ समे चेत सभराद य किल मालभारिणी
स्यात्^१ ॥३

द्रुतमध्या—

भ-त्रयमोजगत गुरुकौ चेत् यजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या ॥४

केतुमती—

विषमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गु ॥५

आख्यानकी—

आख्यानकी तौ जगुरुगमोजे जतावनोज जगुरु गुरुश्चेत् ॥६

विपरीतारयानकी—

जतौ जगौ गो विषमे समे स्यात्तो जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥७

अपरवक्त्रम्—

अयुजि ननरला गुरु समे यदपरवक्त्रमिद नजौ जरौ^२ ॥८

पुष्पिताग्रा—

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा^३ ॥९

१ । पाठभेद —

विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु 'मालभारिणी'-यम् ।

२ । अयुजीति । अयुजि प्रथम-तृतीयपादे यत् यदि, न न र ल गा भवन्ति । समे द्वितीय-चतुर्थपादे न ज ज रा भवन्ति तदा इदं अपरवक्त्रं भवति ।

३ । अयुजि प्रथम तृतीयपादे यदि न र या भवन्ति । युजि द्वितीय-चतुर्थपादे न ज ज र गा भवन्ति तदा पुष्पिताग्रा भवति ।

—इति छन्दोमञ्जरी

यवमती—

स्याद्युग्मके रजौ रजौ ममे तु जरौ जरौ गुर्यवात परा
यतीयम् ॥१०

(अन्येषा वाहुन्यभयान्नोक्तम्)

इत्यर्द्धसमानि ।

॥ अथ विषमवत्तम् ॥

विषमवत्तानि खलु त्रिविधानि भवन्ति उद्गता-पदचतुर्द्धो
पस्थितप्रचुपितभेदात् । तेषुद्गता भेदान्नाह—

उद्गता—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यत परम्^१ ।

यद्यथ भनभगा स्युरथो, सजसा जगौ च भवतीयमुद गता^२ ॥

यद्यथ भनजलगा स्युरथो इति तृतीय क्वचित् ॥१

सौरभकम्—

त्रयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा ।

जायते रनभगौग्रथित कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम्^३ ॥२

ललितम्—

नयुग सकारयूगलञ्च भवन्ति चरण ततीयकम् ।

तदुदितमुरुमतिभिललित यदि शेषमस्य सकल यथोद्गता^४ ॥३

इत्युद्गताभेदा ।

१ । पाठभेद —‘नसजगुरुकाण्यनरम् (—छदोमञ्जय्या) ।

२ । प्रथमे आद्यपादे यदि स ज स ला भवन्ति, तदनन्तर द्वितीयपादे यदि न स ज गा भवन्ति अथानन्तर ततीयपादे यदि भ न भ गा स्यु, अथो अनन्तर चतुथपादे यदि स ज स ज गा भवन्ति तदा इय उद्गता भवति ।

३ । त्रयमिति पदानामित्यथ । तानि च प्रथम द्वितीय-चतुथ-रूपाणि ततीय पद पाद यदि र न भ गौग्रथित सत् अयथा जायते तदा ईदृशमेतत् सौरभक कथयति ।

४ । नयुगमिति । यदि ततीय चरण न द्वययुक्त भवति शेष सकल चरण उद्गतावद्भवति तत्तदा इद उरुमतिभि कविभिललित उदित ।

॥ अथ पदचतुर्द्वयम् ॥

आद्यो पादोऽष्टाभिवर्णस्ततोऽन्ये चतुरक्षरैः क्रमाद्बद्धा ।

पादा यस्य तृतीयाद्या षट्पञ्चाशद्वर्णा यत्र ।

तदिह विबुधजनैरुक्त पदचतुर्द्वयं नाम वृत्तम् । १

[अत्र वर्णागुहलघुरूपास्त्रिलतण्डुलवन्मिश्रिता बोध्या । अपरेषा
नोक्तमत्र बाहुल्यभयात्]

इति पदचतुर्द्वयम् ॥

॥ अथोपस्थितप्रचुपितम् ॥

म्सौ ज्भौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरीक्ष्यते खलु यस्मिन्

त्रितय सनजरास्तथा ननौ स ।

अथ नननयुत-जय

प्रचुपितमिदमुदितमुपस्थित-पूवम् ॥ १

[त्रितय द्वितीयाद्याङ्घ्रित्रयमिति । अपरेषा बाहुल्यभयान्नोक्तम् ।]

इत्थुपस्थितप्रचुपितम् ।

इति विषमवृत्तनिर्णयः ।

॥ अथ वक्त्रप्रकरणमाह ॥

भवत्पद्वसम वक्त्र विषमञ्च कदाचन ।

तयोर्द्वयोरुपान्तेषु छन्दस्तदधुनोच्यते ॥

वक्त्रछन्दः —

वक्त्र नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् २ ॥ १

१ । 'तयोर्द्वयोरुपातेऽत्र' वा ।

२ । पाठभेदः —

वक्त्र युग्भ्या मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यात ।

अत्र द्विरावृत्या श्लोक पूरयितव्यः ।

—छन्दोमञ्जरी

(आद्यात् प्रथमाक्षरात् परौ नसौ न स्याताम् , एव चतुभि
पादैर्वक्त्र छन्द रयात् प्रसिद्धम् । अनुष्टुप्वित्याप्रकरण, तेनाष्टमोऽपि
वण प्राप्त) ।

पथ्यावक्त्र—

युजोर्जेन सरिद्भर्तु पथ्यावक्त्र प्रकीर्तितम् ॥२
(शेषौ पादौ वक्त्रवत्)

विपरीतपथ्यावक्त्रम्—

ओजयोर्जेन वारिधोस्तदेव विपरीतादि ॥३
(शेषौपादौ वक्त्रवत्)

चपलावक्त्रम्—

चपलावक्त्रमयुजोनकारश्चत् पयोराशे ॥४
(शेषौ वक्त्रवत्)

युग्मविपुला—

यस्या ल सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥५
(यस्यामनुष्टुभि युग्मे पादे सप्तमो वर्ण लघुर्भवति शेषौ पादौ
वक्त्रवत्) ।

विपुला—

सैव तस्याखिलेष्वपि ॥६
(सैव तस्याचार्य्यस्य मते लघुसप्तमैश्चतुर्भिरपि पादविपुला
छन्द स्यादित्यर्थ) ।

१ । पाठभेद —

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्र प्रकीर्तितम् ।

—छन्दीमञ्जरी

भविपुला—

भेनाविषतो भाद्विपुला ॥७

(अयुजोरित्यापूर्त्तेरनुवत्त्य , युजोस्तु सप्तमलघुत्वमस्त्येवेति वोध्यम् । एवमग्निमेषु च) ।

रविपुला—

इत्थमन्यारश्चतुर्थात् ॥८

नविपुला—

नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला ॥९

तविपुला—

तोऽब्धेस्तपूर्वाग्या भवेत् ॥१०

इति वक्त्रनिणय ॥

॥ अथ मात्राछन्द ॥

एकद्वित्रिचतु पञ्चषट्मात्रा प्रस्तारक्रममुल्लङ्घ्य प्रथमत आर्यामाह । वृत्तरत्नाकरे मात्रावृत्त—

लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे ज ।

षष्ठो जोश्च नलघु वा^१ प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्याया ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च स यतिपदनियम ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो ल ॥

श्रुतबोधे—

यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयमपि^२ ।

अष्टादश द्वितीये तूर्य्ये पञ्चदश सा चार्या^३ ॥

१ । 'षष्ठोऽय न लघु वा' इति वा पाठ ।

२ । पाठभेद —

द्वादशमात्रा स्थित स्ततीयेऽपि ।

३ । अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश सार्या । —व्याख्यानकौमुदी द्रष्टव्यम् ।

पिङ्गले—

पढुम वारहमत्ता रीए अठ्ठारहे हि सजुत्ता ।
जह पढुम तह तीअ दह पञ्चरिहसि आगाहा ॥
सत्तगणा दीहान्ता जोणलहुच्छष्टठ नेह जो विषम ।
तह गाहे विअ अक्षे छट्ठ लहुअ विअनेहु ।

वाणीभूषणे—

सप्ततुरगा सदीर्घा षष्ठे जगणा द्विजोथवा भवति ।
षष्ठ लघु तु वदने विषमे जगणो न गाथाया ॥

[सप्ततुरगा सप्त चतुष्कलगणा, द्विजश्चतुलघुगण, यतिस्तु पूर्वोक्तम् । उदाहरणम्—

जेण विणा ण जिविज्जइ, अणु निज्जइ-सोक आवराहोवि ।
पत्तेवि ण अरभा हे, भण कसस णवल्लहो अग्गि ॥१

यथा वा—

वृन्दावने तु सलील वलगुद्रुम्काण्डनिहित तनुयुष्टि ।
स्मेरमुखापित वेणु, कृष्णो यदि मनसि क स्वग ॥

तद्भेदानाह—

पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।
गीत्युपगीत्युदगीतय आर्या गीतिश्च नवधार्या ॥

१ । अहो ?

२ । (क) पथ्या १ । विपुला २ । चपला ३ । मुखचपला ४ । जघन-
चपला ५ । गीति ६ । उपगीति ७ । उद्गीति ८ । आर्यागीति ९ ।

(ख) रघुनन्दनमते 'नवधार्या' इत्यनन्तर 'इत्युद्देश' इति पा-
कल्पनीय ।

(ग) ह्यायुगमते आर्याया अशीतिर्भेदा । यदुक्तम्—

एकव भवति पथ्या तिस्रो विपुलास्ततश्चनसूस्ता ।
चपलाभेदस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशह्यर्या स्यु ॥

गीतिचतुष्टयमित्थ प्रत्येक षोडशप्रकार स्यात् ।

साकल्यैनाऽर्थ्याणामशीतिरेव विकल्पा स्यु ॥ इति

(घ) केचिदस्या एकनवतिर्भेदा इत्यपि मन्यन्त इति ज्ञेयम् ॥

अथ पथ्या—

प्रथमगणत्रयविरतिदलयोरुभयो प्रकीर्त्तिता पथ्या ।

उदाहरणम्—

जय जय जगदीश नाथ, केशव कसान्तक माधवानन्त ।

कुरु करुणामिति भणि हि, पथ्या भवरोगदु स्थानाम्^१ ॥

(अन्येषा वाहुल्यभयान्नोक्तम्)

अथ वैतालीय छन्द —

षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तरा ।

न समात्र^२ पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरु ॥२

उदाहरणम्—

घसृणेन^३ मदेन चचित तव यन्निन्दति राधिके कुचम ।

मुदमातनुतेऽत्र पाकिम तद्वैतालीयमिद फल हरे ॥१

(एवमग्रे उदाहरणानि कल्प्यानि)

औपच्छन्दसिकम्—

स्यातामन्ते रयौ गणौ चेदौपच्छन्दसिक तदाह वृत्तम् ॥२

आपातलिका—

आपातलिका कथितेय भादगुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥३

(अन्यत सव पूर्ववत्)

इत्याख्या वैतालीय-निणय ।

॥ अथ कलगीतम् ॥

सगण निधाय जगण विधाय श्रुतिसौख्यवाम कलगीत नाम ॥१

१ । पाठभेद —

(१) जय जय नाथ मुरारे केशव कसान्तकाच्युतानन्त ।

कुरु करुणामिति भणिति (विनतिर्वा) पथ्या भवरोगदु स्थानाम् ॥

२ । समात्र कलापराश्रिता वा ।

३ । मसृणेन वा । घसृणेन कुङ्कुमेन—'कुङ्कुम घसृणम्' इत्यमर ।

आभीरम्—

एकादशकलधारि कविकुल मानसहारि ।
इदमाभीरमवेहि जगण अन्तमभिधेहि ॥२

पञ्भटिका—

प्रतिपद-यमकित-षोडशमात्रा
नवमकला गुरु भूषित गात्रा^१ ।
पञ्भटिका पुनरत्र विवेक
क्वापि न मध्यगुरुर्गण एक ॥३

रोला—

प्रतिचरण रसगुणित-जलधि-कलिका-परिखचितम् ।
रोलानामकवृत्तमिदं फणिनायक-रचितम् ।
एकाधिकदश-विरतियुत जजहृदयाहरण
मृदुलपदावलि-ललितमखिल-कविकण्ठाभरणम् ॥४
(इदं काव्यमित्यन्ये)

द्विपथा—

त्राधिका दश विरचय कला मुहुरेकादश धाम ।
इति दलयुग्मयुत कलय वृत्त द्विपथा नाम ॥

पिङ्गले—

तेरह मत्ता पढ्म पञ पुणि एआरह देह ।
पुनि तेरह एआरहहि दोहालक्खण एह ॥५

सौरट्ठ—

एकादश कुरु तात्त पुनरिह शिखिदश तनु कला ।
सौरट्ठेति सुजातमूपनय वृत्तमुदाररुचि ॥६

१ । पाठभेद —

नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा

पिङ्गले—

सो सोरट्ठ उ जान दोहा जइ वि५रीअ ठय ।

पअ पअजमय वखान नाअराय पिङ्गल कहिअ ॥

चुलियाला—

दोहादलशेषे यथा पञ्चकला विमलो हि विराजति ।

फणिवरनृपति किल तदा चुलियालामिह नाम नु गायति ॥७

कुण्डलिका—

कुण्डलिका सा भण्यते प्रथम द्विपथा यत्र ।

रोलाचरणचतुष्टय विलसति विशद तत्र ।

विलसति विशद तत्र पदावलिरतिमृदुयमिका ।

अष्टपदी या वसति निखिलजनसम्मदगमिका

अष्टपदीया भजति विबुधसुमनो मण्डलिका

लाटप्रासधरा च रसिककर्णे कुण्डलिका ॥८

चतुष्पदा—

कुरु सप्तचतुष्कलमतिशय-निर्मलमन्ते गुरुमुपनीतम् ।

जगतीह चतुष्पदनाम सुशर्मदमहिपतिना परिगीतम् ॥

त्रिशत्कलपीन जगण विहीन दिग्वसुरवि-सविरामम् ।

बुध ससदि पठित नवरसधटित वितरति कवये कामम् ॥९

पादाकुलकम्—

अक्षरगुरुलघुनियम-विरहित, भुजगराज-पिङ्गल परिभणितम् ।

भवति सुगुम्फित-षोडशकलक, वाणीभूषा पादाकुलकम् ॥१०

अरिलम्—

षोडशकल-चरण भुवि सप्रति कोदविवर्द्धकमखिलजन प्रति ।

शेष-यमकलघुयुगलमनोहर,-मरिल नाम किल वृत्तमुदाहर ॥११

सिंहविलोकितम्—

शृणु सिंहविलोकितवृत्तवर वरयमक-मनोहरचरणधरम् ।

धरणीपतिमानसमधिकलित किल वेदचतुष्कल गण-ललितम् ॥१२

द्वितीय पञ्भटिका—

चत्वारि चतुष्कलका निधेहि, तत्रापि जगणमन्ते विधहि ।

भणिता फणिनायक-पिङ्गलेन, पञ्भटिकेय षोडशकलेन' ॥१३

षट्पदा—

षट्पद नामक-वृत्तमिदं फणिमणिरनुगायति ।

सचतुर्विंशतिरत्र कला लसदेकादशयति ॥

ईदृशचरणचतुष्कमुपाहित-कविकुलमोदम् ।

रसिक-सभाजन-चित्तहर परिशमित-वितोदम् ॥

अन्याङ्घ्रियुगलमत्र चकास्ति वसु विशति-कलिकाञ्चितम् ।

कुरु पञ्चदशे विरतिश्रित श्रवणादपि विदुषा हितम् ॥१४

रुचिरा—

सप्तचतुष्कलगण कृतदलयुगमन्त्यनिवेशित गुरुमधुरा ।

न रचय जगणमिहेति फणीश्वर गदितमिदं वृत्तं रुचिरा ॥१५

१ । प्रतिपदयमकित षोडशमात्रा

नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।

पञ्भटिका पुनरत्र विवेक

क्वापि न मध्यगुरुगण एक ॥

—छन्दामञ्जरी

उदाहरण—

तरलवतसाश्लिष्टस्कंध—

श्चलतरपञ्भटिकाकटिवध ।

मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृंद

कालियाशिरसि ननर्त मुकुन्द ॥

प्रवङ्गम —

पञ्चाधिकदश घटय कला मुखगौरवा
 धेहि ततो जगणञ्च गुरुञ्च सुसौरभा ।
 एवञ्चरण-चतुष्कमाह कविदत्तके
 पिङ्गलमुनिरिह सुमुखि प्रवङ्गम वृत्तके ॥ १६

दुर्मिला—

द्वात्रिंश-मात्र भवति पवित्र फणिपति-जल्पित वृत्तवर
 दशवसुभुवनैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम् ।
 यद्यष्टचतुष्कल कलितपदसकलमिति दुर्मिलकानामधर
 नरपतितोषणवन्दिविभूषण-भुवनविदित सन्तापहरम् ॥ १७

हाकलि —

द्विजगण-सगण भगण-कलिता भवति चतुर्दशकल-ललिता ।
 अ ते गुरुमुपधाय सदा, हाकलिरेषा भवति तदा ॥ १८
 [द्विजगणश्चतुर्लघुगण]

गगनाकुलम्—

षट्कलमादौ विरचय शेषे रगण विभूषित,
 मध्ये नियमविहीन द्वादशके यतिसङ्गतम् ।
 फणिपति-पिङ्गल वर्णित-कविकुलहृदय सुरञ्जन
 पञ्चाधिकविशतिकलवृत्तमिद गगनाकुलम् ॥ १९

जलहरणम्—

लघुगुरुकनियमगतमिह फणिमणिमतमवगतमतिमुखनिगदप
 दशवसुभुवनैर्यतिरिह हि यदि भवति रसिकजनहृदयविहितमदम् ।
 वसुविमलचतुष्कलगणकृत चरणविरामाहित-सगण
 क्वचिदपि गुरुसहित भवति कविहित छन्द सुन्दरि जनहरणम् ॥ २०

भुल्लना—

पढम दहदिज्जिआ पुण विनह किज्जिआ
पुण विदह मत्त तह विवइजाआ ।
एमपरिविविहुदल मत्त सनतीसपण
एहु कुहु भुल्लणा णाअ राआ ॥२१

घत्ता—

इह सप्तचतुष्कलगण निर्मितपद त्रिलघु विराम भवति यदि ।
नागाधिप पिङ्गल भणित-सुमङ्गल-घत्तावृत्तमिद द्विपदि ॥२२

घत्तानन्दम्—

एकादशविश्रामि तुरङ्गविरामि यदि घत्ता वृत्त भवति ।
छन्दो घत्तानन्दमिदमानन्दकारि नागपतिरिति वदति ॥२३

पिङ्गले—

सा घत्तह कुलसारकित्तिअ पारणा अवाय पिङ्गल कहइ ।
एआरह वीसाम गन्दउ णाम पुण विसओ तेरह विरइ ॥२४

सवैया—

छइह मत्तह पडमह दिज्जइ मत्त एअत्तिसपाअपाअ
सोलह पञ्चदहहि जइ किज्जइ अन्तर अन्तर ठाइ सुठाअ ।
चउवीणअ मत्त भणिज्जइ पिङ्गल सम्पइच्छन्द सुसार
अन्तलहुअलहु नहु दिज्जहु भण नाम सवैया छन्द अपार ॥२५

गन्धानकम्—

दशसप्तवणमिह रचय प्रथम चरण
द्वितीयमष्टादश कलित अतिहृदयहरणम् ।
ईदृशतृतीयदलमपि कृदेय सन्धानक
नागपतिपिङ्गल भणितरिति शृणु गन्धानकम् ॥२६

शिखा—

रस निहत-दशक परिमित-कलमधिक

युगलकलमिह भवति ।

शिखा मुनिहत-युगलघुसकलमिपहतरसलघु

परमपि गुरुयुतमुभयत ॥२७

(प्रथमे दलेऽष्टाविंशतिर्लघव प्रान्ते गुरु द्वितीये तु त्रिंशत्लघव प्रान्ते गुरुरिति) ।

खञ्जा—

प्रथममिषुनिहत रसलघुगुरुकृतम-

परमपि दलमतिललित पदम् ।

गुणहत-नवलघुगुरुयुगलमिह रसहत-

दशगुणकलमिति खञ्जा ॥२८

इति मात्रावृत्त निर्णयः

॥ अथ गद्यम् ॥

गद्यः पद्यमिति^१ प्राहुर्वाङ्मयं द्वि वध वृधा ।

प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते ॥१

१ । वस्तुतस्तु छन्दोनियत वाक्यमेव पद्यं यदाहुः छन्दोनियमवद्वाक्यं पद्यमित्यभिधीयते इति, छन्दोवद्धपदं पद्यमित्यादि च ।

तत् पद्यं मुक्तकादिभेदात् पञ्चविधं । तदुक्तं—

छन्दोवद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सदान्तिकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ।

२ । पदविच्छेदरहितं पदसन्तानं पदविस्तारो गद्यः । तत् त्रिप्रकारं चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ।

अपाद पदसन्तानो गद्य तच्च त्रिधा मतम् ।
चूणकोत्कलिकाप्राय वृत्तिगन्ध प्रभेदतः १ ॥२
अकठोराक्षर स्वल्पसमास चूणक विदुः ।
तत्तु वैदभरीतिस्थः गद्य हृद्यतर भवेत् ॥३

अथोत कलिका प्रायम्—

भवत्युत्कलिकाप्रायः समासद्वय दृढाक्षरम् ॥४
(उत्कलिकाप्राय कल्लोलप्रायमुत्प्रभासमानमित्यर्थः)

अथ वृत्तगन्धि—

वृत्तकदेश सम्बन्ध वृत्तगन्धिः पुनः स्मृतम् ॥५
इति गद्यनिर्णय

१ । (क) चूणक यथा—

स हि त्रयाणामेव जगता गति परमपुरुष पुरुषोत्तमः दत्तदानवभरेण
ससारसागरपारमवलोकयति ।

(घ) उत्कलिकाप्राय यथा—

प्रणिपातप्रवणसप्रधानाशेषसुरासुरादिव दसौदयप्रकटकिरीटकोटिनिविष्ट
—श्पष्टमणिमयखच्छटाच्छुरित-चरणनखचक्र । मामयुगहाण ।

(ग) वृत्तिगन्धि—

जय जव जनाद्गन ! सुकृतिजनमनस्तडागविकम्बरचरणपद्म । मामन-
वधिभवदु खव्याकुल रक्ष रक्ष ।

२ । वैदर्भी रीतिश्च यथा—

माधर्थव्यञ्जकवर्ण रचना ललितात्मिका ।

आवृत्तिरल्पवृत्तिर्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

मतान्तर यथा—

असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वणद्वितीयवहुला स्वल्पप्राणाक्षरा सुविधेयेति ॥

३ । 'भवति' इत्यपि पाठः ।

४ । 'वृत्तैकदेशसम्बन्धावृत्तगन्धि' इति वा पाठः ।

श्रीघनश्यामदासेन कृतं यत् सर्वसम्मतम् ।
तन्निरालस्यामस्यार्थं निरतं परिचिन्तय ॥६॥

इति श्रील नरहरि चक्रवर्तीना (घनश्यामदासेन वा)
सङ्गीतसारसंग्रहे छन्द-प्रकाश-प्रकरणाख्यो षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

॥ इति श्रीसङ्गीतसारसंग्रहः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णचन्द्राय नमः ।

श्रीचैतन्यचन्द्राय नमः ।

॥ शकाब्दा १७२५ ॥

ERRATA

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
2	24	सङ्गीत
3	5	विष्णोरशा
3	8	शास्त्रे
3	9	योगिणी
3	17	सुस्वरैर्वचितानि
4	2	शम्भोरग्रे
5	3	स्वरै
5	9	तृतीयश्चापि
5	22	स्तज्ज्ञैर्मानव स प्रमोदनात्
6	2	ग्रहांश
7	1	पुत्राणां
8	8	वृषभस्येव
9	5	स
9	13	विवादिनौ
10	21	नेर्धैवतान्त
10	25	मूर्च्छना
11	23	वितानै
11	24	यथुरनङ्ग
12	1	- अथ ताना
12	2	ताना
12	9	ज्ञेयत्वाच्च
12	18	अनुगतार्थना

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
13	7	दृढभ्यासो
14	11	धवती
14	25	तत्तद्वीणास्वेव
16	12	देशकारी च
16	17	स्तथा
16	20	षट्स्त्रिंश
17	15	वासन्तिकश्च
18	4	रागास्त्रिंश
18	6	निवन्धे
18	11	-दालपेत्पूव
18	19	द्विधा गीत
19	3	भेदा
19	8	पदरेवेति
19	10	हरिनायकस्तु
19	21	रूपकम्
21	10	न त्वङ्गतया
21	12	पद-ताल-स्वरा
21	16	स्यान्मङ्गल
22	4	-दीपनी
22	23	नरै
24	9	स वणे
25	2	ह्येषा
25	10	द्वेधा
25	12	रागैश्च
25	15	स्यात्तालै (१)

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
26	2	पाटै
26	11	मुदाहृतम्
26	25	वाद्यादै
27	4	मुनिभिर्भरतादिभि
27	7	छायालगो
27	21	आद्यो
28	16	अन्येषा
28	21	ध्रुवाद्यो
28	25	कुडुक्को
29	5	ध्रुवस्तूच्चै
29	8	आदितालेन
32	2	लख्वेकमात्रन्तु
32	3	द्रुतकाद्धेमात्र
32	5	स्मृतम्
32	14	कैश्चिदुच्यते
33	10	विधेत्यय
33	18	11250
34	10	द्रुतेनैके
34	12	ध्रुवमात्रेण
34	24	परिकीर्तितम्
35	5	प्रीत्यैर्लिख्यन्ते
35	6	चाचपुटे
35	11	विरामाद्यैश्च
35	21	गुरुर्लपौ
36	1	मल्लिकादिके

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
36	9	लसगन
36	12	सगना—
36	17	स्युर्विन्दु
36	18	दौद
37	2	पूर्ण
37	16	दद्वयाल्लगौ
37	20	द्रतद्वन्द्व
37	21	लददा
38	12	गोकुलरमणी
40	3	ज्ञेया
40	25	सुजनजन
41	5	चित्रकलयो
41	14	गदित—
42	6	धीर
43	4	गौडे
43	13	—लापाद्वहृत्य
43	22	विषयमिव
43	23	लिखिता
44	20	—मात्रेण
44	footnote	पाठान्तरम्
45	1	गीतगोविन्द १
45	3	पतति
45	footnote	द्विगुणाद्
46	4	भेद
46	14	प्रभेदस्तिरिप

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
47	1	निर्मितो
47	8	स्वरानुत्तरोत्तरान्
47	20	सप्तप्रकारो
48	6	वर्गग्रह
48	14	निवन्धनञ्च
48	15	श्रवणाप्रियत्वम्
48	20	क्वचिद्द्वित्व
49	10	प्रभेदवित्
49	14	निर्दोषो
50	2	त्रिधा
50	7	ग्रामवस्थस्तथा ?
51	9	चक्रवर्तिना
52	16	रावणहस्तश्च
53	14	तत्र देया
53	15	तारे मन्त्रे च घोरे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते ।
53	17	Sloka No 14
54	1	तुम्बीमूल समुपेत्य
54	12	बाहुल्यभीतिना
54	13	तज्ज्ञानग्रहिनै (?)
55	11	यद्वाचिपिटक
56	3	लोहविड्
56	9	मर्दल
56	18	उद्देशक्रमेण
57	8	पुटयोगेन

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
57	14	भरतद्युक्ता * * पाटयो
57	18	मार्दङ्गिक
57	20	समस्तगमक
59	7	परिकीर्त्यते
59	9	द्वयङ्गुलश्च
59	14	श्रैष्ठमाह
59	17	सङ्गे त्याह
59	21	पञ्चादिनवाङ्गुलान्ता
59	footnote	विजयस्तु
60	15	बांशिको
61	4	बाहुल्याच्च
61	4	दामोदरे
61	16	पाठे
62	3	मध्ये गुञ्जास
62	9	कार्यं
62	11	तिर्यग् * * परिध्वशेन ताडयेत्
62	18	चक्रवर्तिना
63	14	तदाद्य
64	8	गात्रविक्षेप—
64	12	ब्रह्माद्यैर्मार्गित
64	18	प्रवक्ष्यामि
64	19	नाट्यमुच्यते
64	23	डिम
65	19	जेय
65	footnote	तिसृभि—

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
66	2	द्वेधा
66	8	वर्द्धमानो
66	13	द्विघेत्यर्थ
66	15	अङ्गविक्षेप
66	18	भेदन
66	19	तद्वाणीगत
67	2	परावृतकै—
67	5	-भाषारसै
67	11	भावै रसै—
67	15	चुम्बनैरिति
68	2	लास्याङ्गा—
68	3	प्रयोजनानीति
68	9	करणैरल्पै—
68	15	राधुनिकै
68	20	द्वेतोर्मया
69	5	शावरनृत्यम्
69	11	-गायन्त्योश्च
69	13	मुक्तावलीनृत्यम्
69	24	वेशादीनि
69	25	चक्रवर्तिना
70	1	अभिनयो
70	15	वक्षसस्तु स्तनौ
70	20	जानु
71	2	स्तनौ
71	5	कपोलोष्ठो

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
72	22	स्यानुधारणे
72	23	दृश्यते
73	6	मुखीकृत
73	19	तिर्य्यकस्क
75	15	पार्श्वगश्चैव
75	18	उत्तानो—
76	12	असयुतेषु
77	2	बाहुत्वाच्च
77	5	भृजवोऽङ्गुलय
77	8	पक्षिपक्षे
77	18	काय्यौ पताकौ
77	19	छेदने
77	21	गुहाम्
78	14	सन्देहे
79	1	काय्यौ
79	12	सोऽयमर्द्धचन्द्राभिध
79	13	परांमुख
79	18	घटै—
82	11	तल्लक्ष्म
82	13	कुञ्ज
82	18	चेत्यग्रग * * पार्ष्णिगौ
82	footnote	उच्यते
83	2	स्थितो
84	5	वर्तते
84	8	ज्जृम्भा

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
85	3	बुधै
85	5	नोक्तम्
85	8	भुषणम्
85	12	दृष्टय * * उद्दिशाम
85	footnote 8	च
85	,, 9	षडित्याहुरपरे
86	10	अनभिव्यक्तोर्द्धतारका
86	13	स्थिरा
86	19	स्याद् विक्षिप्त
86	20	दृष्टिर्भयान्विता
87	14	आकुञ्चिता
89	5	दधत्यापाङ्गी
89	11	शङ्कायां * * नि शङ्कसूरिणा
89	18	षट्त्रिंशद्दृष्टय
89	19	ताराभ्रकुटी
90	3	पञ्चधोदितम्
90	4	नृत्यांगेषु एकैकमप्यनेकप्रकारं
90	6	चक्रवर्तिना
90	footnote 4	त्रयोविंश
91	3	द्वेधा
91	8	चन्दो
91	12	मणिप्रभृतय
91	footnote 5	तद्भवस्तत्
91	,, 6	प्राकृते
91	,, 7	सिन्दुर

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
92	13	षोडश
92	19	हीना
92	footnote 5	नान्यगामिनी
92	, 6	निगद्यते
93	9	शावर
93	18	सर्वत्र भेदोऽय
93	footnote 1	सस्कृता
93	,, 2	मिश्राद्धमागधी
93	,, 6	लकेश्वर
94	1	वाह्लीकाश्च
94	2	लक्षणमस्तेवेति
94	15	-वैपरीत्यत
94	20	अवधारणीया
95	4	यथाहि
95	9	अथापञ्च श—
95	14	रूपकरूपके
95	20	पैशाची * * नटादिभि
96	2	भाषापि गद्या
97		छन्द प्रकाश-प्रकरणम्
97	4	छन्द प्रकाश
97	13	लघुर्लघुश्च
97	footnote 1	गङ्गादासेन विरचिताया
98	3	अन्लौ
98	22	वृत्तरत्नाकरे
101	1	गणे

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
102	1	वर्णनिषेधमाह
102	9	पउहरामिम
102	footnote 1	गङ्गादासेन विरचिताया
102	,, 2	अयम् । भावार्थ मन्दीपनी
102	,, 5	रचितेत्यर्थ
103	9	पदैर्वाच्या
103	16	पक्षाद्यैर्यतिर्वाच्या
103	17	सौन्दर्य
104	6	वृत्तमर्द्ध
104	10	पादादेकैकाक्षर
104	17	धृतिश्चैव
105	7	द्विगुणीकृतै
105	11	रङ्गैर्द्वितीयाश्च
105	17	लघु
106	4	त्रयोदशमुखा
107	footnote 5	राधिका श्रीपते
108	,, 4	नमति
108	,, 14	तन्तमध्या
109	4	मधुमती
109	footnote 13	श्रुतिस्मृति
110	8	सजरैर्भुज
110	footnote 4	-सुखदा
110	,, 7	पीत्वा
111	16	चतुदशास्या
112	8	क्रमाज्ज्ञेया

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
112	13	अथोट्टनिका
112	24	भेदा
113	6	भ्रमर
113	9	श्येनुदीरिता
114	21	प्रहर्षिणीयम्
115	4	सन्धिवर्षिणी
115	8	शक्करी
115	13	भजसनै
115	15	शक्करी
116	15	भात्समतन—
118	footnote 1	यतिश्चेत्तदा * * कय, कनकेकिलकमत्यन्ये
118	7	रसाश्वाश्वै
118	12	यतिरिह
118	15	सप्तभकारयुगैक—
119	3	-यतियुक्
119	5	भतना स्भौ
119	10	-च्छेदेपेत
119	13	-मपवाहाख्यम्
119	14	एतानि
120	13	मञ्जरी
121	8	गुम्फित
121	12	-वृत्तमुदाह्रियते
121	footnote 5	विषमे
121	„ 8	पादे

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Correct Reading</i>
122	2	ससजा
122	11	स्यात्त—
123	8	भेदानाह
123	19	गताभेदा
124	13	द्वितीयाद्यङ्क्वि
125	11	-कारश्चेत्
125	19	पादेर्विपुला
127	12	अरडाहे
128	11	घुसृणेन
129	12	जनहृदयाहरण
129	23	सुजातमुपनय
130	11	अष्टपदीया
130	12	”
130	23	मोदन्विद्धं
131	5	विधेहि
132	20	जनहरणम्
133	3	मत्ततह
135	2	वृत्तगन्धि
135	6	समासाढ्य
135	9	वृत्तैकदेश
136	2	तन्निरालस्यमस्यार्थ—
136	3	चक्रवर्तिना
136	4	छन्द प्रकाश